

Demografická situácia a správanie rodín vz. verejná politika v SR¹

Jarmila Filadelfiová²
Stredisko pre štúdium práce a rodiny, Bratislava

Demographic Situation and Family Behaviour Versus Public Policy in the Slovak Republic. In the first chapter, the study provides a brief summary of trends in basic demographic processes in Slovakia in the last fifteen post-revolutionary years. A separate part of the text addresses regional heterogeneity and draws our attention to several extreme differences according to chosen indicators. The study also offers the most recent data on population, family, and household structure. It points out the possible consequences of ongoing changes while focusing on aging processes and gender issues. The paper is based on various data which are presented in graphs and charts. In another part, an analysis of increasing social differences between families and households is included. Significant changes in the development and structure of the population have an impact on many social and economical spheres of society. They influence not only the systems of health care and social welfare, but also the labour market structure, education system, and housing policy. In the conclusion, the author attempts to clarify the public debate about these issues and to formulate challenges for Slovak public policy.

Sociológia 2005, Vol. 37 (No. 5: 387-418)

1. Charakteristika základných demografických procesov v porevolučnom období

1.1. Trendy vo vývoji pôrodnosti: kontinuita i zmeny

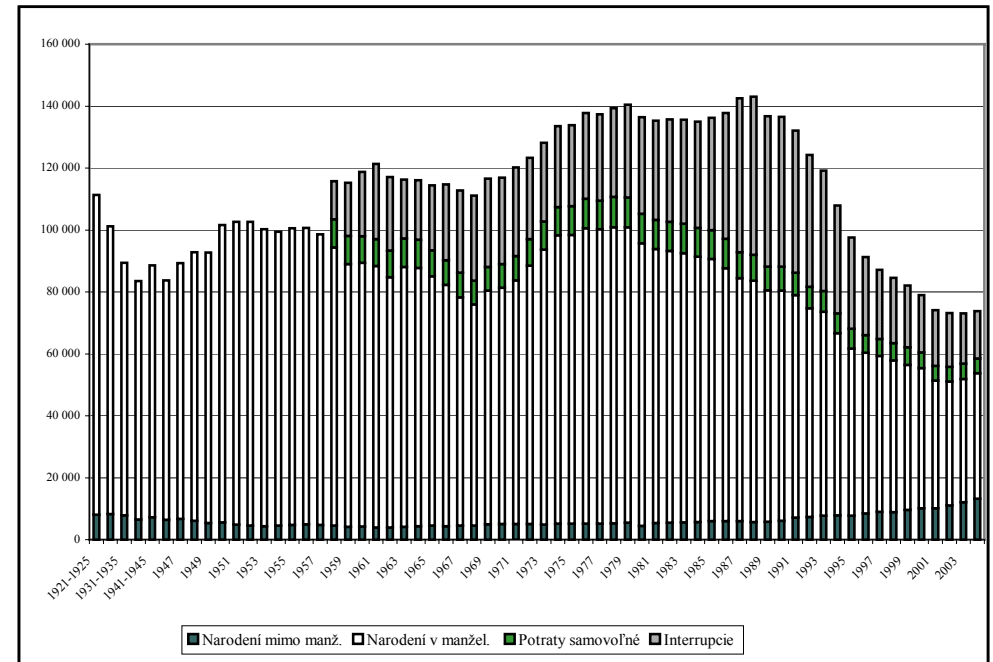
V podstate až do začiatku 90. rokov sa Slovensko v rámci vyspelejšej časti Európy vyznačovalo vyššou úrovňou pôrodnosti, a to napriek jej dlhodobému poklesu neprerušnému od konca 70. rokov. Pre krajinu bol typický nižší podiel detí narodených mimo manželstva (menej ako 10% zo všetkých živonarodených) a pomerne skoré materstvá s priemerným vekom pri narodení prvého dieťaťa okolo 21-22 rokov. Väčšina detí sa rodila ženám v rámci vekovej skupiny 20-24 rokov – až 75% všetkých živonarodených v jednotlivých rokoch sa narodilo matkám z tohto vekového intervalu. V porovnaní so svojimi rovesníkmi v západoeurópskych

¹ Štúdia bola vypracovaná pre výskumnú úlohu riešenú v rámci prierezového programu výskumu a vývoja pod názvom *Vonkajšie a vnútorné podmienky formovania politického systému na Slovensku* (Katedra politológie FF UK, koordinátorka prof. Soňa Szomolányiová).

² Korešpondencia: Prom. soc. Jarmila Filadelfiová, Stredisko pre štúdium práce a rodiny, Špitálska 6, 812 41 Bratislava, Slovenská republika. Tel. +421-2-5975 2521, e-mail: filadelfiova@sspr.gov.sk

krajinách sa mladí ľudia na Slovensku stávali rodičmi oveľa skôr. Rozdiel v priemernom veku pri narodení dieťaťa bol po dlhé obdobie 8 až 5 rokov. Dominoval model rodičovstva, ktorý sa vyznačoval dvomi pomerne rýchlo za sebou idúcimi pôrodnami, za ktorými spravidla nasledoval skorý návrat matky do zamestnania. (Filadelfiová, J., 2001b, s. 725)

Graf č. 1: Celkový počet tehotenstiev podľa spôsobu ukončenia tehotenstva (1921-2004; abs. početnosti)

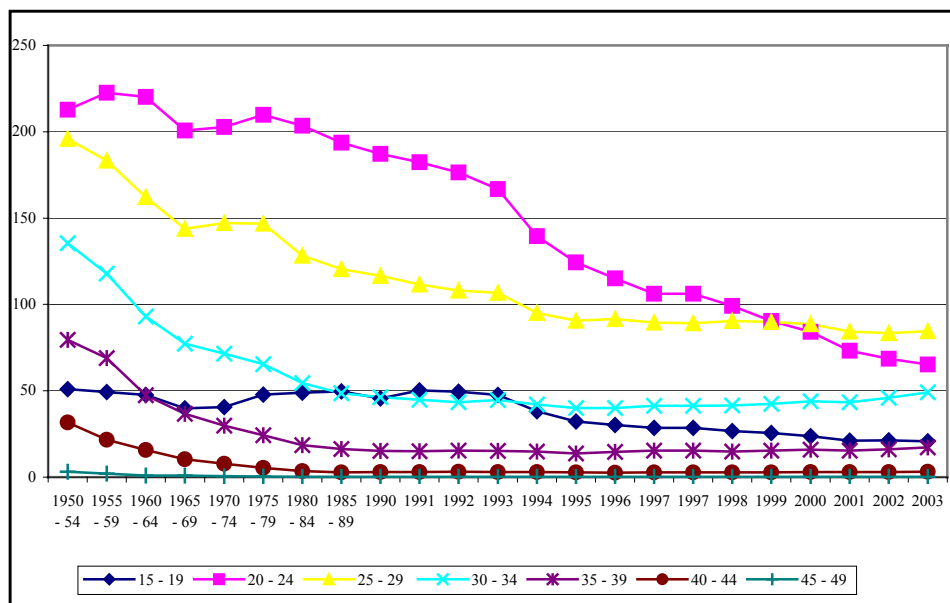
Zdroj: *Stav a pohyb obyvateľstva v SR v r. 1920-2004*. Bratislava, ŠÚ SR 1950-2005.

Po revolučnom spoločenskom zvrate v roku 1989 pôrodnosť naďalej pokračovala vo svojom klesajúcom trende. Počet živonarodených detí sa znížil z takmer 80 000 v roku 1990 na 50 841 v roku 2002, čo v prepočte na 1 000 obyvateľov znamenalo pokles z 15,1 na 9,5 detí. Úhrnná plodnosť sa v roku 2002 znížila na 1,19 detí na jednu ženu, pričom v 50. rokoch to bolo 3,5 a v roku 1990 ešte 2,1 detí. Medzi dôvodmi poklesu plodnosti sa uvádzali hlavne odklad rodičovstva do vyššieho veku, zhoršenie podmienok pre založenie rodiny a otvorenie nových možností pre mladých ľudí, sprevádzané diferenciaciou životných stratégií a orientácií. (Filadelfiová, J., 2001a, 2001b; Vaňo, B., 2003) Dlhodobý pokles pôrodnosti sa zastavil v roku 2003, keď sa po 25 rokoch narodilo o 872 detí viac ako v roku predchádzajúcom. V roku

2004 sa tento jav zopakoval s ešte väčšou intenzitou – medziročne vzrástol počet živonarodených o 2 034 detí. Viedlo to k miernemu zvýšeniu hrubej miery pôrodnosti (na 10 detí na 1 000 obyvateľov) aj úhrnnej plodnosti (zo spomínaných 1,19 detí na jednu ženu na 1,247 detí).

Hoci z dvoch rokov nie je možné usudzovať na zmenu trendu, s veľkou dávkou pravdepodobnosti sa dá predpokladať, že ide o realizáciu odložených rodičovstiev. Po celé 90. roky sa totiž postupne zvyšoval vek matiek pri pôrode. Priemerný vek v roku 2004 vzrástol za prvoroďičky na 25,3 rokov a za všetky matky na 27,2 rokov. (Tabuľka č. 3) Zmena nastala aj v plodnosti žien podľa veku – za posledné roky sa najviac detí rodí ženám vo veku 25-29 rokov. Najplodnejšou skupinou sa tak stali ženy o 3-5 rokov staršie než po celé desaťročia predtým. (Graf č. 2)

Graf č. 2: Čistá špecifická plodnosť žien v SR – podľa vekových skupín (1950-2003, na 1 000 žien daného veku)

Zdroj: *Vývoj plodnosti žien na Slovensku v r. 1950-1988*. Bratislava SŠÚ 1989. *Populačný vývoj v SR 1999*. Bratislava, INFOSTAT, VDC 1999, *Vývoj obyvateľstva v SR 2000-2003*. Bratislava, ŠÚ SR 2001-2004.

Deväťdesiate roky priniesli zmenu aj do štruktúry živonarodených detí. Podiel detí narodených mimo manželstva na celku živonarodených sa postupne zvyšuje. (Graf č. 1) V roku 2003 tvorili 23,3% všetkých živonarodených detí a v roku 2004 už takmer 25%. Zvyšných 75% detí sa narodilo v manželstve. V podiele narodených

mimo manželstva sa dlhodobo prejavujú obrovské regionálne rozdiely: od 4% do 44% z celku narodených. Najväčší výskyt zaznamenávajú niektoré okresy východného a stredného Slovenska ako Rimavská Sobota, Rožňava, Spišská Nová Ves, Prešov, Poprad, Trebišov alebo Banská Bystrica, najmenší podiel majú niektoré severné okresy, napr. Námestovo, Tvrdošín či Dolný Kubín. (Príloha 1) Takáto regionálna rôznorodosť vypovedá o silnom vplyve tzv. kultúrnych činiteľov na reprodukčné správanie (hlavne vierovyznania a národnosti), ale aj o vplyve sociálnych podmienok života. Okresy s vysokou nezamestnanosťou a nadštandardnou sociálnou odkázanosťou sa prekrývajú s okresmi s vyšším podielom detí narodených mimo manželstva. (Regióny..., 2004; Vybrané..., 2003, 2004; Falt'an, L., 2005)

1.2. Vývoj potratovosti: pozitívny obrat

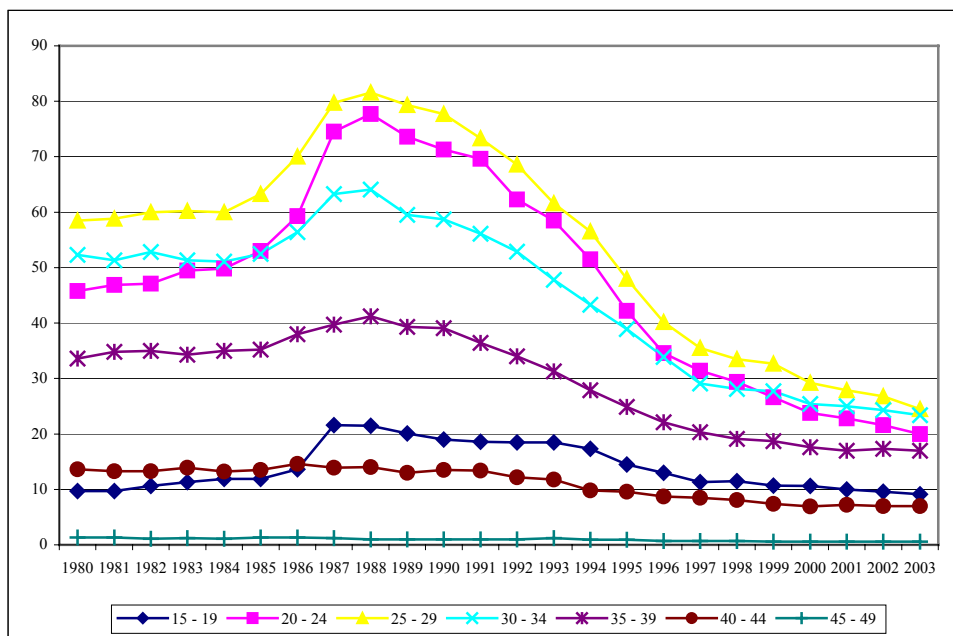
V minulosti sa reprodukčné správanie obyvateľov SR celkovo vyznačovalo nízkou úrovňou plánovaného rodičovstva. Partnerské páry sa pri predchádzaní otehotneniu viac spoliehali na prirodzené metódy alebo na náhodu než na moderné antikoncepcné prostriedky – tie sa využívali iba v malej miere. Jedným z prejavov bol vysoký podiel tehotných neviest v čase uzatvárania sobáša (okolo polovice žien vstupujúcich do manželstva), druhým zasa vysoký podiel tehotenstiev ukončených interrupciou. (Graf č. 1) V čase najvyššej umelej potratovosti, v roku 1988, pripadalo na 1 000 obyvateľov SR takmer 10 interrupcií. Legalizácia interrupcií (rok 1957), ktorá znamenala jednoznačne pozitívny krok², nebola na Slovensku sprevádzaná tak ako v západných demokraciách širokým prístupným modernej antikoncepcie, zavedením sexuálnej výchovy a kampaňami o reprodukčných právach a rovnakej zodpovednosti mužov a žien v sexuálnom živote. Zásadná chyba minulého režimu vo výkone verejnej politiky v otázke plánovaného a zodpovedného rodičovstva tak viedla u veľkej časti populácie SR k zámene interrupcie s antikoncepciou a k nízkej miere slobody žien a mužov pri realizácii rodičovstva.

Po roku 1989 bol vo vývoji umelej potratovosti zaznamenaný pozitívny zvrät. Od tohto obdobia sa až doteraz prudko a neustále znižuje počet a úroveň interrupcií, a to vo všetkých vekových kategóriách žien. (Graf č. 3) Do roku 2004 poklesol ich počet o 70% a hrubá miera sa znížila pod 3 interrupcie na 1 000 obyvateľov. Na jednu ženu vo fertiltom veku pripadalo v roku 2004 menej ako 0,5 interrupcie, kým v roku 1990 to bolo ešte 1,2 interrupcií. (Vývoj..., 2005) Pri ďalšom znižovaní potratovosti odborníci odporúčajú klásť vyšší dôraz na prevenciu a zodpovednejší prístup k vlastnému reprodukčnému zdraviu, tak ako je definované na pôde OSN a WHO. (Charta sexuálnych a reprodukčných práv IPPF 1996, Akčný program Káhirskej konferencie OSN o populácii a rozvoji, 1994) Vychádzajúc z týchto dokumentov možno v súvislosti s prevenciou konštatovať, že oproti iným krajinám, najmä západným, ale aj iným stredo európskym (napr. ČR alebo Maďarsko), je dnešný počet

² Uzákonenie umelého prerušenia tehotenstva malo pre ženy mnoho priaznivých zdravotných i sociálnych dôsledkov. Odstránili sa nelegálne potraty, znížila sa úmrtnosť matiek, redukovali sa pôrodné komplikácie, dlhodobé následky na zdraví žien a podobne.

užívateľiek antikoncepcie v SR (19% zo všetkých žien vo fertilmom veku) stále pomerne malý.

Graf č. 3: Čistá špecifická potratovosť žien v SR – podľa vekových skupín (1980-2003; na 1 000 žien daného veku)

Zdroj: Vývoj plodnosti žien na Slovensku v r. 1950-1988. Bratislava, SŠÚ, ďalšie roky doplnené zo: Správy a rozbory 1991, č. 8. Štatistické ročenky SR 1993-2004. Bratislava, ŠÚ SR 1993-2004.

Zmena vo vývoji potratovosti sa hodnotí ako najpriaznivejší trend v reprodukčnom správaní populácie Slovenska po roku 1989, pričom pozitívny obrat sa dosiahol bez legislatívneho zákazu interrupcií. V tomto kontexte vyznieva úsilie niektorých politických subjektov o obmedzenie či zákaz interrupcií ako aktivita mimo reálneho kontextu, mimo skutočných potrieb obyvateľov a ako snaha o kriminalizáciu (predovšetkým) žien. Je zjavné, že primárnym cieľom týchto politických snáh nie sú reálne potreby žien v spoločnosti, ale ideologické dôvody. Ostré politické zápasy o tejto otázke, ktoré sa počas posledného desaťročia viackrát vyhrotili (opakované návrhy KDĽ na zákaz či zmenu legislatívnej úpravy umelého prerušenia tehotenstva), sa neviažu na potreby a záujmy zainteresovaných skupín obyvateľov, ale vyrastajú z ideologických princípov kresťanských politických strán. (Pozri napr. Áno..., 2000) V tomto prípade nie je verejná politika o „správe vecí verejných“, nejde o záujmy a potreby občanov (s touto agendou neprišli ženy), ale o jej ideologizáciu. Je

príkladom postupu, keď sa spoločnosť polarizovala zbytočne, bez prepojenia na „skutočné potreby“ obyvateľov.

1.3. Úmrtnosť a stredná dĺžka života: bez výrazného zlepšenia

Vývoj úmrtnosti sa za posledné desaťročie zastavil tesne pri hranici 10 zomretých na 1 000 obyvateľov – pod hranicou 10 úmrtí je od roku 1992. Konkrétne v roku 2004 pripadalo na každých 1 000 obyvateľov 9,6 úmrtí. (Graf č. 6) Úmrtnosť patrí k najstabilnejším demografickým procesom na Slovensku, no v porovnaní so západnou Európou má stále značné rezervy. V niektorých krajinách EÚ je totiž nižšia ako 8 úmrtí na 1 000 obyvateľov. (Recent..., 2003)

Tabuľka č. 1: Zomreté ženy a muži podľa príčiny úmrtia (1999-2003)

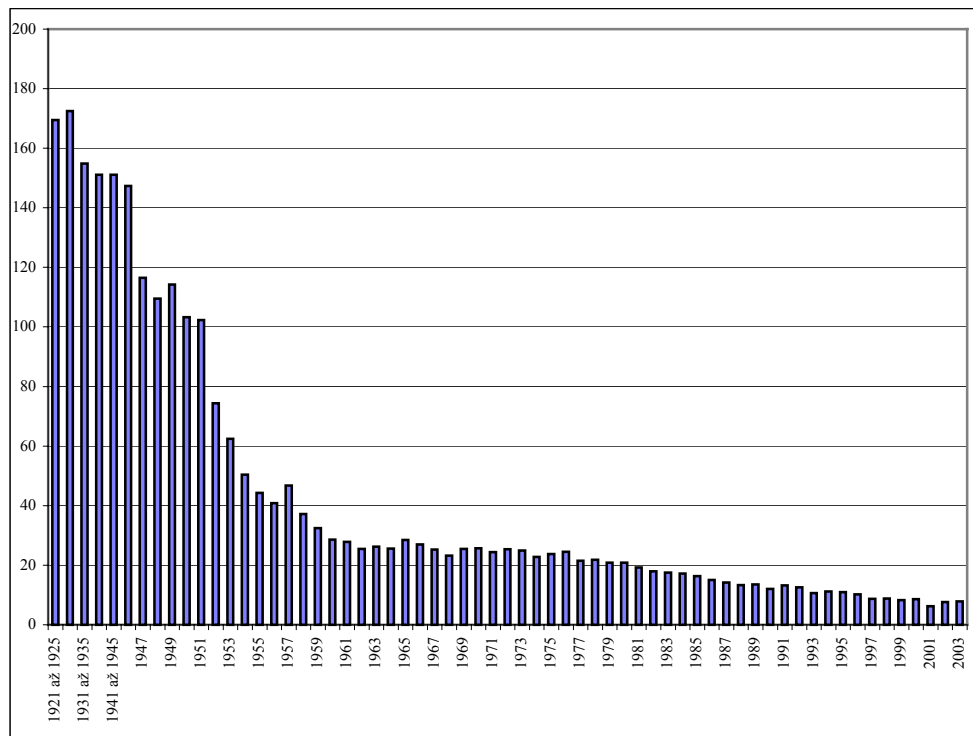
Príčiny úmrtia	Rok				
	1999	2000	2001	2002	2003
Muži – spolu	28 102	28 157	27 705	27 415	27 702
Ženy - spolu	24 300	24 567	24 275	24 117	24 528
Choroby obehovej sústavy:					
- Muži v%	48,2	48,3	48,4	48,1	47,5
- Ženy v%	62,2	62,4	62,9	61,7	61,4
Nádory:					
- Muži v%	25,4	24,9	25,4	24,7	24,6
- Ženy v%	19,8	20,0	20,0	19,6	19,6
Vonkajšie príčiny:					
- Muži v%	8,6	8,7	8,8	8,8	8,9
- Ženy v%	2,7	2,7	2,5	2,5	2,5
Choroby dýchacej sústavy:					
- Muži v%	5,3	5,8	5,6	5,9	6,3
- Ženy v%	4,6	5,2	4,8	5,4	5,6
Choroby tráviacej sústavy:					
- Muži v%	6,0	6,2	6,0	6,4	6,1
- Ženy v%	3,9	3,6	3,9	4,3	4,1
Ostatné:					
- Muži v%	6,5	6,1	5,8	6,1	6,6
- Ženy v%	6,8	5,9	5,9	6,5	6,8

Zdroj: Vývoj obyvateľstva v SR 1999-2003. Bratislava, ŠÚ SR 1999 až 2004.

Vo vývoji úmrtnosti sa prejavujú medzi jednotlivými skupinami obyvateľstva značné rozdiely. Najvýraznejší je medzi úmrtnosťou mužov a žien. Muži SR majú vyššiu úmrtnosť vo všetkých vekových kategóriách, a to tak v absolútnych, ako aj v relatívnych ukazovateľoch. Každoročne zomiera približne o 3 tisíc mužov viac ako žien. (Tabuľka č. 1) Na každých 1 000 žien pripadá necelých 9 úmrtí a na každých

1 000 mužov takmer 11 úmrtí. Najviac žien zomiera po veku 85 rokov, najviac mužov okolo veku 70 rokov. Počet zomretých mužov sa výraznejšie zvyšuje už vo vekovej kategórii 45-49 rokov, v populácii žien je to až vo veku 60-64 rokov. Za posledné roky naďalej platilo, že muži v SR zomierajú skôr a vo väčšom počte, čo naznačuje ich horší zdravotný stav a vyššiu chorobnosť. Medzi príčinami sa uvádza, že muži sa menej venujú zdravotnej prevencii a viac sa u nich vyskytuje zlá životospráva ako nadmerné pitie alkoholu, fajčenie, obľuba masných jedál a podobne. (Zdravotnícka..., 2000 až 2002; Epidémiá..., 2002)

Graf č. 4: Vývoj dojčenskej úmrtnosti (1921-2003; na 1 000 živonarodených)

Zdroj: Stav a pohyb obyvateľstva v SR v r. 1920-2003. Bratislava, ŠÚ SR 1950-2004.

Najčastejšou príčinou úmrtí na Slovensku sú choroby obehovej sústavy a nádorové ochorenia. Z ostatných diagnóz sú pomerne časté tzv. vonkajšie činitele úmrtia, najmä u mužov. Zo zomretých mužov za posledné 3 roky 9-10% zomrelo na následky vonkajších príčin, t.j. dopravné nehody, samovraždy a pády. U žien sú tieto dôvody úmrtia trojnásobne až šesťnásobne zriedkavejšie.

Za posledné 2-3 roky sa vo vývoji úmrtnosti objavil nový prvok, a to nárast dojčenskej úmrtnosti. (Graf č. 4) V roku 2001 pripadalo na 1 000 živonarodených detí 6,2 zomretých do 1 roka, v roku 2003 to už bolo 7,8 (t.j. za 2 roky nárast o 1,6 bodu). Ako ukazovateľ odrážajúci zdravotný stav a úroveň zdravotnej starostlivosti v krajine previazaný na životné podmienky by pri pokračujúcom raste signalizoval zhoršenie situácie v týchto oblastiach.

S úmrtnosťou je veľmi úzko previazaný ukazovateľ, ktorý sa nazýva stredná dĺžka života. Udáva sa pri narodení alebo aj pre iné veku a používa sa ako syntetický ukazovateľ úmrtnostných pomerov a úrovne životných podmienok obyvateľstva. V medzinárodných porovnaníach dosahuje najvyššie hodnoty v ekonomicky rozvinutejších krajinách, najnižšiu úroveň má v Rusku a Turecku. Rozdiel medzi týmito dvomi skupinami krajín predstavuje až 20 rokov. (Recent..., 2003)

Tabuľka č. 2: Stredná dĺžka života žien a mužov SR pri narodení (1960-2004)

Očakávaný vek dožitia	1960	1970	1980	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Ženy	72,47	72,92	74,25	75,44	76,33	77,22	77,54	77,63	77,62	77,82
Muži	67,70	66,73	66,75	66,64	68,40	69,14	69,51	69,86	69,76	70,29
Rozdiel	4,77	6,19	7,50	8,80	7,93	8,08	8,03	7,77	7,86	7,53

Zdroj: Štatistická ročenka SR 1998 až 2004. Bratislava, ŠÚ SR 1998 až 2004. Informatívne správy ŠÚ SR. (www.statistics.sk).

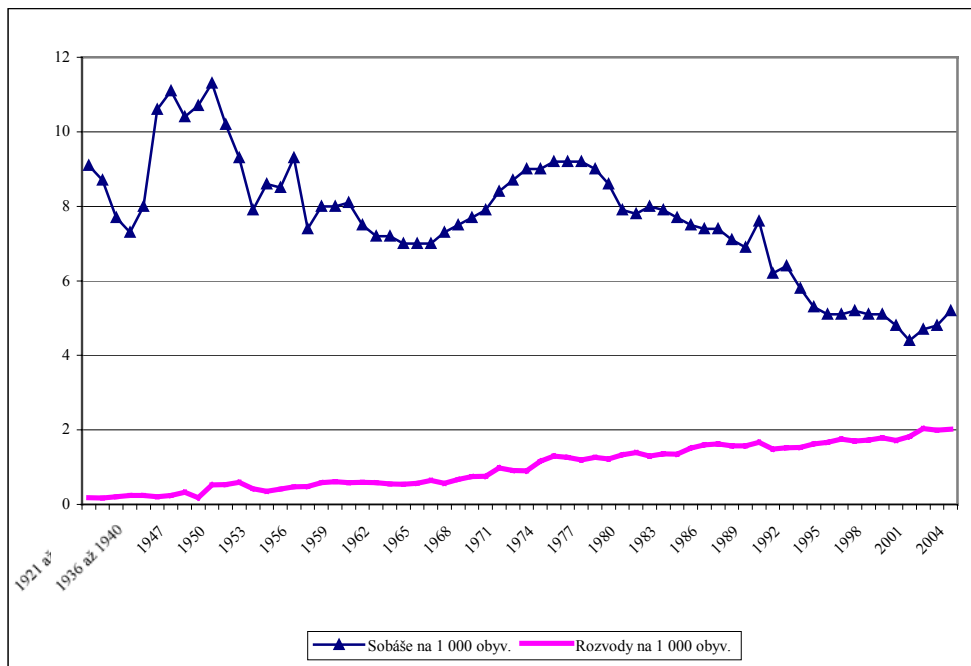
Vzhľadom na spomínanú vyššiu úmrtnosť mužov majú muži SR aj nižšie hodnoty strednej dĺžky života pri narodení. Rozdiel oproti ženám sa za posledné roky pohybuje na úrovni okolo 8 rokov, v rozvinutých krajinách je len 4-5 rokov. V roku 2004 dosiahla stredná dĺžka života pri narodení pre mužov SR 70,3 rokov a pre ženy 77,8 rokov. V dlhodobom porovnaní sa podarilo zvýšiť strednú dĺžku života žien o 5 rokov, u mužov iba o 2,5 roka. (Tabuľka č. 2)

Z hľadiska záujmu zo strany politikov je úmrtnosť v úplne opačnom postavení, než bola situácia vykreslená v prípade potratovosti. Zaslúžila by si širšiu verejnú pozornosť a intervenciu, ale nestala sa dôležitým obsahom politických diskusií a aktivít. Prítom rastúca dojčenská úmrtnosť, pretrvávajúce zaostávanie dojčenskej i celkovej úmrtnosti a veľký rozdiel v strednej dĺžke života oproti rozvinutejším krajinám (zaostávanie u mužov takmer o 8 a u žien o 5 rokov), a to napriek podstatne staršej skladbe obyvateľstva v týchto krajinách, volajú po zaradení tejto témy do politického diskurzu. Bez širšieho povšimnutia zostáva aj to, že prirodzený prírastok populácie je možné v prípade Slovenska pozitívne ovplyvniť aj znižovaním úmrtnosti, nielen rastom pôrodnosti.

1.4. Sobášnosť a rozvodovosť: trendy pokračujú, charakteristiky sa menia

V minulosti Slovensko patrilo ku krajinám s vyššou úrovňou sobášnosti a nižšou rozvodovosťou. K takémuto vývoju prispievala tak prevaha tradičných postojov k manželstvu u obyvateľov SR, ako aj existujúca sociálna politika počas minulého režimu. Poskytovanie novomanželských pôžičiek, možnosť odpisov z pôžičiek za každé narodené dieťa či viazanie pridelenia bytu na uzatvorenie sobáša a narodenie dieťaťa zvyšovali pôrodnosť, všeobecný nedostatok bytov zasa vplýval na pomalý rast rozvodovosti. (Možný, I., 1999; Filadelfiová, J., 2001a)

Graf č. 5: Vývoj sobášnosti a rozvodovosti (1921-2004; na 1 000 obyvateľov)

Zdroj: Stav a pohyb obyvateľstva v SR v r. 1920-2004. Bratislava, ŠÚ SR 1950-2005.

Začiatkom 90. rokov sa situácia zmenila. Od tohto obdobia sobášnosť postupne a pomaly klesala – prakticky až do roku 2002. Podobne ako v prípade pôrodnosti, aj pokles sobášnosti sa zastavil v roku 2003. (Graf č. 5) V tomto roku sa uzavrelo viac sobášov ako v roku predchádzajúcom a sobášnosť mierne vzrástla. V roku 2004 sa situácia zopakovala: uzatvorilo sa 27 885 sobášov, čo bolo o 1 883 viac ako rok predtým.

Tabuľka č. 3: Priemerný vek žien a mužov pri uzatvorení sobáša a žien pri narodení dieťaťa (1995-2004)

Priemerné veku	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Muži:								
- pri sobáší	26,3	27,2	27,7	28,2	28,6	29,1	29,5	29,6
- pri 1. sobáší	24,7	25,3	25,9	26,1	26,3	26,8	27,2	27,6
Ženy:								
- pri sobáší	23,5	24,3	24,8	25,2	25,6	26,1	26,5	26,7
- pri 1. sobáší	22,3	22,9	23,4	23,6	23,8	24,2	24,6	25,0
Ženy:								
- pri narodení dieťaťa	25,59	25,87	25,99	26,21	26,46	26,67	26,95	27,19
- pri narodení 1. dieťaťa	23,00	23,10	23,56	23,93	24,14	24,53	24,88	25,26

Zdroj: Populačný vývoj v SR 2002. INFOSTAT, VDC, Bratislava 2003; Vývoj obyvateľstva v SR. Bratislava, ŠÚ SR 2004. Informatívne správy ŠÚ SR. (www.statistics.sk).

Tabuľka č. 4: Vybrané ukazovatele rozvodovosti v SR (roky 1995-2004)

Ukazovateľ	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Počet povolených rozvodov	8 978	9 138	9 664	9 273	9 817	10 960	10 716	10 889
Rozvody manželstiev s maloletými deťmi	6 774	6 670	6 836	6 514	6 880	7 691	7 470	7 351
- v%	75,4	73,0	70,7	70,2	70,1	70,2	69,7	67,3
Priemerný počet detí	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Priemerná dĺžka trvania manželstva	11,1	11,8	12,3	12,7	13,1	13,1	13,3	13,4
Rozvody na 1 000 obyvateľov	1,67	1,70	1,79	1,72	1,82	2,04	1,99	2,02
Rozvody na 100 sobášov	32,7	32,7	35,3	35,8	41,0	43,7	41,2	39,0
Navrhovateľ: - muž	32,0	31,1	31,0	31,6	32,7	33,2	33,4	33,5
- žena	68,0	68,9	69,0	68,4	67,3	66,8	66,6	66,5

Zdroj: Stav a pohyb obyvateľstva SR v r. 1995-2005. Bratislava, ŠÚ SR 1995-2005; Vývoj obyvateľstva v SR 2003. Bratislava, ŠÚ SR 2004.

Podobný s pôrodnosťou je aj posun do vyššieho veku – do manželstva dnes vstupujú podstatne starší snúbenci ako začiatkom alebo v polovici 90. rokov. V roku 2004 bol priemerný vek nevesty 26,7 roka za všetky sobáše a za sobáše slobodných 25 rokov. (Tabuľka č. 3) Priemerný vek ženíchov vzrástol na 29,6 roka za všetky sobáše a na 27,6 roka za sobáše slobodných. Väčšinu manželstiev uzatvárajú slobodní

snúbenci, teda ide o prvé manželstvá (vyše 80%). V roku 2004 slobodní muži uzatvorili viac ako 86% všetkých sobášov a slobodné ženy 89%. Rozdiel medzi ženami a mužmi z hľadiska podielu slobodných hovorí o vyššej opakovanej sobášnosti mužov, ženy po rozvoze alebo ovdovení zostávajú častejšie žiť osamelo.

Rozvodovosť patrí k tým demografickým javom, o ktorých sa u nás dosť vášnivo diskutuje, v skutočnosti je jej celkový vývoj oveľa menej dramatický. Vykazuje mierny stúpajúci trend s náhodnými výkyvmi v ojedinelých rokoch (v poslednom období napr. rok 2000 alebo 2003). Koncom 80. rokov pripadalo na 1 000 obyvateľov okolo 1,6 rozvodu a v roku 2004 sa dosiahla úroveň 2,02 rozvodu. Rozviedlo sa 10 889 manželstiev, čo bolo viac ako v roku 2003, ale menej ako v roku 2002. (Tabuľka č. 4)

Tak v minulosti, ako aj za posledné obdobie v SR platí, že väčšinu návrhov na rozvod podávajú ženy. Mnohí odborníci to považujú za signál menšej spokojnosti žien s manželstvom a partnerskými vzťahmi. V poslednom období tvorili také rozvody, kde podávala návrh žena, takmer 67% všetkých rozvedených manželstiev, čo je oproti minulým rokom mierne zníženie. (Tabuľka č. 4) Približne 33% rozvádzajúcich sa manželstiev tvoria bezdetné manželstvá, u zostávajúcich 67% ide o rozvody s maloletými deťmi. V priemere pripadá na jedno rozvádzajúce sa manželstvo 1,5 detí. Pretrváva tiež dlhodobé pravidlo, že deti po rozvoze zostávajú žiť v absolútnej väčšine prípadov s matkami. To má následne vplyv na skladbu jednorodičovských rodín, v rámci ktorých potom prevažujú matky s deťmi.

1.5. Regionálne rozdiely v demografickom vývoji

Na území Slovenska je celkovo 2 891 sídiel, z ktorých je 138 miest. Podľa územnosprávneho členenia je SR rozdelená na 8 krajov a 79 okresov. Jednotlivé kraje sa líšia tak podľa počtu okresov, ako aj podľa počtu a typu sídiel. V roku 2004 malo Slovensko vyše 5 380 tisíc obyvateľov, z ktorých žilo v mestách necelých 56% a na vidieku 44%. Slovensko je ale rôznorodé nielen podľa územného členenia a rozloženia populácie v priestore, rôzny je aj vývoj základných demografických procesov. Najnovšie údaje potvrdili pretrvanie výrazných odlišností medzi jednotlivými okresmi. (Príloha 1)

Ako už bolo spomínané, jeden z najväčších rozdielov sa prejavuje v podiele detí narodených mimo manželstva na celku živonarodených. Za posledné roky sa pohybuje od 4% (napr. Námestovo) do 44% (napr. Rimavská Sobota). Pri verejných diskusiách o mimomanželských narodeniach sa na túto regionálnu rôznorodosť často zabúda, čo vedie k mylným interpretáciám. Rastúci počet pôrodov mimo manželstva sa argumentačne využíva ako dôkaz „odklonu od rodiny“ a charakterizuje sa ako preberanie „západného modelu“ reprodukčného správania. Najvyšší podiel detí narodených mimo manželstva sa ale na Slovensku objavuje nie v „najmodernejších“ regiónoch (ako by sa v duchu tejto interpretácie dalo očakávať), ale – naopak – v tých, ktoré sú z hľadiska modernity najzaostalejšie a ktorých obyvateľstvo sa so „západnými“ vzormi nemalo možnosť stretnúť.

Obrovské regionálne rozdiely vykazuje tiež dojčenská úmrtnosť. V niektorých okresoch sa pohybuje až okolo úrovne 20 úmrtí na 1 000 živonarodených, napr. Trebišov, Gelnica, Košice – okolie či Veľký Krtíš. Pre celú SR boli takéto miery dojčenskej úmrtnosti príznačné pred 30 rokmi. (Graf č. 4, príloha 1) Z regionálnych rozdielov je zrejmé, že na celoslovenskom výsledku sa jednotlivé okresy podieľajú rôznou mierou.

Okresy SR sa odlišujú aj podľa celkovej úmrtnosti (od 7,0 do 14,3 zomretých na 1 000 obyvateľov okresu), ale i sobášnosti (od 3,3 do 6,0 sobášov na 1 000 obyvateľov), rozvodovosti (0,4 – 3,0 rozvody na 1 000 obyvateľov) alebo potratovosti (14,2 – 61,5 potratov na 100 živonarodených detí). Pomerne široký rozptyl medzi regiónmi vykázal i priemerný vek žien pri prvom sobáši a prvom pôrode. V týchto dvoch posledných uvádzaných ukazovateľoch dosiahla najvyššie hodnoty Bratislava: priemerný vek pri prvom sobáši 26,1 rokov a pri prvom pôrode 27,1 rokov. A naopak, najnižší vek pri prvom sobáši a pôrode, mali ženy v okresoch východného Slovenska (napr. Medzilaborce či Sobrance), kde ženy v priemere vstupujú do manželstva a realizujú prvé materstvo vo veku 22,7 a 22,1 rokov, teda o 4-5 rokov skôr ako v Bratislave.

Do konečnej úrovne jednotlivých ukazovateľov a priebehu demografických procesov intervenujú v značnej miere tzv. demografické činitele, ako je zloženie populácie okresu, t.j. podiel starších ľudí, podiel mládeže, počet a podiel žien vo fertillnom veku a podobne. Vôbec však nevyčerpávajú celú načrtnutú regionálnu rôznorodosť. Tá je výsledkom aj odlišného správania sa obyvateľov a odlišných životných podmienok v jednotlivých okresoch. Najnepriaznivejší vývoj a najväčšie zaostávanie za celoslovenským priemerom sa prekrýva s tzv. marginalizovanými oblasťami, ktoré sa často vyznačujú vysokou koncentráciou rómskej populácie. (Falt'an, L., 2005; Vaňo, B., 2001) V SR sa vytvorili oblasti s obmedzenými pracovnými príležitosťami, ktoré vedú k vysokej úrovni nezamestnanosti (aj dlhodobej) a masovým odchodom za prácou. (Bodnárová, B., a kol., 2004b) Obidva javy výrazným spôsobom zasahujú do života rodín, ale aj do rozhodovania mladých ľudí o založení rodiny a rodičovstve. Na výslednom stave sa teda podieľajú rôznorodé faktory, ktoré sa v jednotlivých okresoch rôzne kombinujú, prípadne dochádza ku kumulácii viacerých vplyvov. (Džambazovič, R., 2001; Národná správa..., 2000)

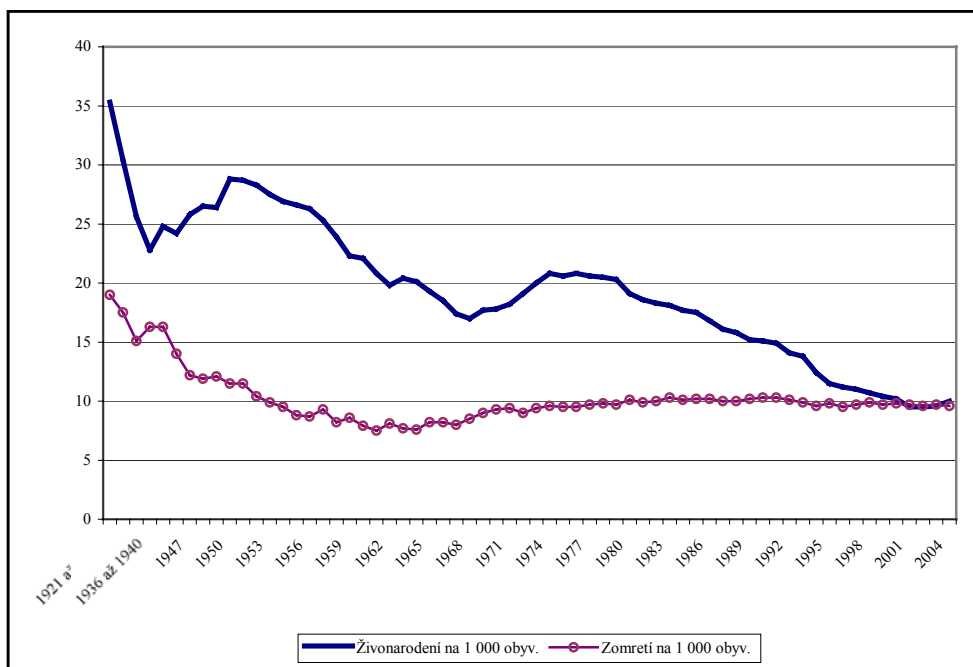
2. Zmeny v zložení populácie SR

Trendy vo vývoji demografických procesov nachádzajú svoj odraz v celkovej veľkosti a štruktúre populácie. Zastavenie poklesu úmrtnosti a pokračujúce znižovanie pôrodnosti viedli postupom času k tomu, že sa v SR dlhodobo znižoval prirodzený prírastok populácie (rozdiel medzi počtom živonarodených a zomretých). V porevolučných rokoch sa dynamika rastu populácie spomaľovala naďalej a každý nový rok prinášal zníženie prirodzeného prírastku. (Graf č. 6) Kým na začiatku 90. rokov pribúdali 4 obyvatelia na každých 1 000, od roku 2001 sa začal prejavovať úbytok populácie. V danom roku sa po prvý raz v doterajšom sledovaní menej ľudí narodilo

ako zomrelo. Záporný prirodzený prírastok sa zopakoval 3 roky po sebe a v roku 2004 došlo opäť k rastu populácie (o 1 895 ľudí).

Trojročný záporný prirodzený prírastok sa zatiaľ neprejavil v celkovom úbytku populácie SR (v zápornom celkovom prírastku). Malé prevýšenie počtu zomretých nad počtom živonarodených stačil vyrovnávať prírastok zo sťahovania. Počas posledných 4 rokov sa ročne približne o tisíc ľudí viac prisťahovalo ako vystaňovalo (v roku 2004 rozdiel tvoril až 2 874 ľudí). Pre budúce obdobie však demografi predpokladajú zastavenie populačného rastu a postupný prechod k úbytku, teda znižovaniu populácie SR. Širší prílev legálnych imigrantov, ktorý vyrovnáva prirodzený úbytok populácie v mnohých západných európskych krajinách, sa v najbližších rokoch v SR neočakáva ani so vstupom do EÚ.

Graf č. 6: Vývoj pôrodnosti a úmrtnosti (1921-2004; na 1 000 obyvateľov)

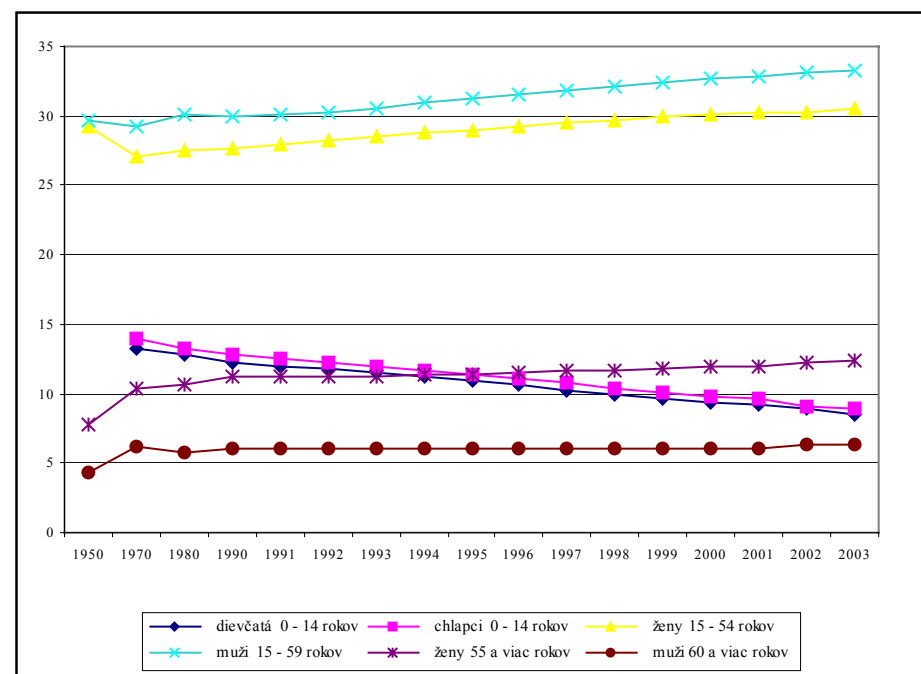
Zdroj: Stav a pohyb obyvateľstva v SR v r. 1920-2004. Bratislava, ŠÚ SR 1950-2005.

V skladbe obyvateľstva sa načrtnutý vývoj najskôr prejavil na štruktúre detskej populácie. Počet obyvateľov do 19 rokov sa znižuje už od roku 1990. Najprv o 15 tisíc ročne, od roku 1996 až o 40 tisíc ročne. V porevolučnom období sa detská populácia zmenšila až o 24%. Kým v roku 1999 tvoril ešte podiel detskej populácie na všetkých obyvateľoch 28,1%, v roku 2003 to bolo už len 25,5% (više 1 372 tisíc

obyvateľov vo veku 0-19 rokov). Takýto vývoj mal za následok aj zmeny vo vnútornej štruktúre detskej populácie. Na začiatku 80. rokov prevažovali najmladšie deti, od polovice 80. rokov stredné vekové kategórie detí a začiatkom 90. rokov najstaršie ročníky (15-19 rokov). Túto svoju prevahu si udržiujú aj v poslednom období, keď v roku 2003 tvorili viac ako 30% zo všetkých detí a mladých ľudí.

Ďalším dôsledkom demografického vývoja je zmena vzájomných proporcií medzi generáciami. Pokles pôrodnosti a stabilizovaná vyššia miera úmrtnosti viedla postupne k posunu v štruktúre populácie podľa produktívneho veku³. Zastúpenie predproduktívnych obyvateľov (do 14 rokov) sa na Slovensku od roku 1990 znížilo z 25,1% na 17,5% celkovej populácie (t.j. o 7,6%). A takmer celý tento úbytok z najmladšej generácie absorbovala generácia stredná. (Graf č. 7) Počet produktívnych obyvateľov sa tak neustále zvyšoval a v roku 2003 predstavovali 63,4% celkovej populácie SR. Ženy sú v rámci tejto skupiny v menšine, ich podiel dosahoval 47,7%.

Graf č. 7: Obyvateľstvo SR podľa produktívneho veku a pohlavia (1950-2003; v %)

Zdroj: Štatistické ročenky SR 1960-2003. Bratislava, ŠÚ SR 2001-2004.

³ Podľa štatistického výkazníctva za rok 2003 ide o 3 skupiny populácie: predproduktívnych (deti do 14 rokov), produktívnych (muži vo veku 14-59 rokov a ženy vo veku 14-54 rokov) a poproduktívnych (ženy 55+ rokov a muži 60+ rokov). Avšak vzhľadom na predĺženie veku odchodu do dôchodku a vyrovnávanie dôchodkového veku mužov a žien bude v budúcnosti potrebné prispôbiť vykazované vekové kategórie novej zákonnej úprave.

Podiel poproduktívnych obyvateľov sa v sledovanom porevolučnom období zvýšil iba minimálne, pričom takmer celý tento prírastok vyčerpávali poproduktívne ženy. Podiel poproduktívnych žien na všetkých obyvateľoch SR vzrástol z 11,2% v roku 1990 na 12,4% v roku 2003. Percentuálny podiel poproduktívnych mužov na celku populácie sa vôbec nemenil – udržiaval sa na úrovni 6,1%. Iba v posledných 2-3 rokoch došlo k miernemu zvýšeniu a v roku 2003 dosiahli 6,3% z celkovej populácie. V rámci generácie poproduktívnych už tvoria ženy väčšinu, a to viac ako 66%.

Tabuľka č. 5: **Indexy proporcií medzi generáciami a priemerný vek obyvateľov podľa pohlavia (1999-2003)**

Indexy	Rok				
	1999	2000	2001	2002	2003
Poproduktívni/100 detí 0-14 rokov – spolu	90,5	94,2	98,5	103,2	106,4
- muži	60,3	62,1	65,2	67,9	69,2
- ženy	122,2	127,3	133,4	140,3	145,4
Obyvatelia 65+/100 detí 0-14 rokov – spolu	57,5	59,8	60,8	64,4	65,7
- muži	43,0	44,5	44,9	47,5	48,1
- ženy	72,8	75,8	77,5	82,1	84,1
Neproduktívni/100 produktívnych – spolu	60,6	59,4	58,3	57,7	56,8
- muži	50,1	48,9	47,8	46,8	45,6
- ženy	72,0	70,8	69,7	69,6	69,0
Deti 0-14/100 produktívnych – spolu	31,8	30,6	29,6	28,4	27,5
Obyvatelia 65+/100 produktívnych – spolu	28,8	28,8	28,7	29,3	29,3
Priemerný vek – SR spolu	35,7	36,0	36,2	36,6	36,8
- muži	34,1	34,4	34,6	35,0	35,2
- ženy	37,2	37,5	37,6	38,1	38,4

Zdroj: *Populačný vývoj v SR 2002*. Bratislava, INFOSTAT, VDC 2003. *Štatistická ročenka SR 2003*. Bratislava, ŠÚ SR 2004. *Vekové zloženie obyvateľstva SR*. Bratislava, ŠÚ SR 2004.

Takéto proporčné posuny medzi tromi základnými generáciami, t.j. znižovanie najmladšej, rast strednej a minimálna zmena v najstaršej generácii sú dôkazom toho, že starnutie sa na Slovensku doteraz odohrávalo prevažne v rámci najmladšej a strednej generácie. Slovensko sa nachádzalo v období, ktoré sa v demografickej literatúre zvykne označovať ako „demografický bonus“ alebo „okno príležitostí“. (Carvalho, J. A. M. – Wong, L. R., 1998) Týmto pojmom sa nazýva špeciálna etapa demografického vývoja (pôvodne boli vytvorené pre opis vývoja v rozvojových krajinách), keď medzi začiatkom poklesu detskej populácie a začiatkom rastu najstaršej generácie vzniká časový priestor ponúkajúci možnosť zlepšiť podmienky života detí a pripraviť sa na proces starnutia. A silná stredná generácia môže na tieto potrebné úpravy vyprodukovať dostatok zdrojov. V prenesenom zmysle sa dá

povedať, že SR sa po celé 90. roky v takomto „okne príležitostí“ nachádzala. Za posledné 3 roky však dochádza k rastu aj v najstaršej generácii, čím sa proces starnutia zintenzívňuje. Vyhranenejšie prejavy procesu starnutia populácie sa očakávajú okolo roku 2020. (Prognóza..., 2002)

Na súhrnné vyjadrenie vzťahu generácií sa v demografii používajú špeciálne indexy, ktoré dávajú do vzájomného pomeru jednotlivé zložky populácie. (Tabuľka č. 5) Jeden z nich vyjadruje proporciu medzi poproduktívnymi a predproduktívnymi obyvateľmi a vypovedá o procese starnutia populácie. V roku 2003 dosiahol za celú SR hodnotu 106,4 bodov: t.j. na 100 detí pripadalo 106,4 obyvateľov v poproduktívnom veku. V porovnaní s rokom 1995 vzrástol približne o 25 bodov, čo dokladá, že populácia SR starne. Prejavuje sa u neho značný rozdiel medzi ženami a mužmi. Kým za mužov sa pohybuje hodnota tohto indexu na hladine 67,2 bodu, za ženy dosiahol hodnotu 145,4 bodu. Takýto veľký rozdiel dovoľuje konštatovať, že proces starnutia sa na Slovensku feminizuje.

Iný súhrnný index dáva do súvislosti všetky tri generácie vymedzené produktívnym vekom a nazýva sa index ekonomického zaťaženia. Je vyjadrením transférov medzi generáciami, keď stredná zložka populácie musí vyprodukovať zdroje pre zostávajúce dve. Vypovedá o tom, koľko detí a dôchodcov pripadá na 100 produktívnych obyvateľov. Na rozdiel od predchádzajúceho indexu, ktorý mal rastovú tendenciu, index ekonomického zaťaženia po celé sledované obdobie klesal. Znamená to, že ekonomické zaťaženie strednej generácie sa počas 90. rokov znižovalo, čo možno považovať za potvrdenie spomínaného „demografického bonusu“. V roku 1995 dosiahol index hodnotu 66,2 bodu a v roku 2003 sa podiel neproduktívnych k produktívnym znížil na 56,8 bodu. Inými slovami to znamená, že na 100 produktívnych obyvateľov Slovenska pripadalo 56,8 detí a dôchodcov. V najbližšom období sa však očakáva zvrátenie klesajúceho trendu v indexe ekonomického zaťaženia a jeho rýchly rast.

Vysoká miera nezamestnanosti charakteristická pre Slovensko druhej polovice 90. rokov (v priemere okolo 18%) napovedá, že sa ponúkanú šancu („okno príležitostí“) nedarilo plne využiť. Naopak, z potenciálnych zdrojov na zlepšenie situácie najmladších a prípravu na zabezpečenie najstarších odčerpávali programy na zabezpečenie nezamestnaných a riešenie nezamestnanosti. (Správa..., 2003; Bodnárová, B., a kol., 2004a, Bodnárová, B., a kol., 2004b) No a nakoľko sa SR podarilo pripraviť na obdobie intenzívneho starnutia, to ukáže až vývoj situácie a analýza podmienok najstaršej generácie v ďalších rokoch.

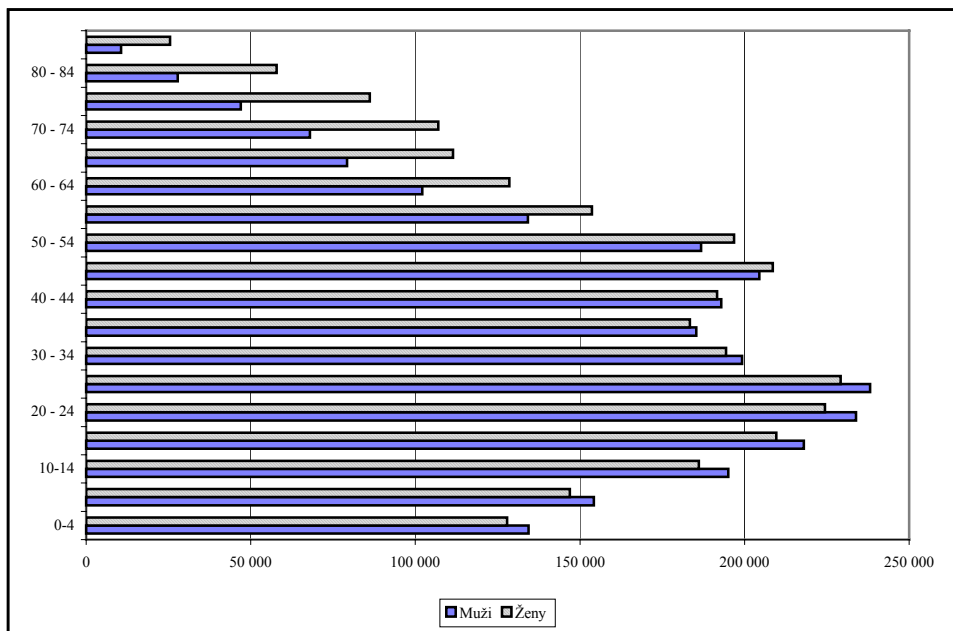
3. Pracovná aktivita a starostlivosť o rodinu: pretrvávajúce rodových rozdielov

Podľa najnovších údajov má Slovensko takmer 5,4 milióna obyvateľov, z ktorých tvoria ženy 51,5%. Keďže sa rodí o niečo viac chlapcov ako dievčat, medzi najmladšími obyvateľmi mierne prevažujú ženy, ale so zvyšujúcim sa vekom sa pomer mužov a žien postupne mení. Vo vekovej skupine 45 rokov sa početný stav

obidvoch pohlaví vyrovnáva a u starších skupín obyvateľstva už majú ženy väčšinové zastúpenie. A prevaha žien sa s prechodom k starším vekovým kategóriám ešte výrazne prehĺbuje. (Graf č. 8)

Veková štruktúra žien na Slovensku je teda posunutá smerom k vyššiemu veku, a to približne o tri roky. (Tabuľka č. 5) Kým priemerný vek mužov v roku 2003 predstavoval 35,2 roka, vek žien dosiahol v priemere 38,4 rokov (od roku 1995 vzrástol priemerný vek o viac ako 2 roky). Údaje o vekovej a pohlavnej štruktúre populácie svedčia teda nielen o jej celkovom starnutí, ale vypovedajú tiež o postupujúcej feminizácii staroby na Slovensku.

Graf č. 8: Počty obyvateľov SR podľa veku a pohlavia (k 31.12. 2003; abs. početnosti)

Zdroj: *Vekové zloženie obyvateľstva SR*. Bratislava, ŠÚ SR 2004.

Podľa vzťahu k trhu práce sa dospelá populácia člení na ekonomicky aktívnych a neaktívnych. Do skupiny, ktorá je mimo trhu práce, patria dôchodcovia, študenti a uční, ako aj osoby v domácnosti, na rodičovskej dovolenke, práceneschopní obyvatelia a osoby, ktoré nepotrebujú či nechcú pracovať. Druhá časť, ekonomicky aktívna populácia, predstavuje pracovnú silu spoločnosti (zložená z pracujúcich a nezamestnaných). Tá po celé 90. roky v SR početne narastala a v roku 2003 predstavovala vyše 2,6 milióna ľudí. Miera ekonomickej aktivity obyvateľstva je od

polovice 90. rokov nad 60%, čo znamená, že 6 z každých 10 ľudí je ekonomicky aktívnych.

Je však výrazný rozdiel v ekonomickej aktivite žien a mužov. Za populáciu mužov je miera ekonomickej aktivity 68,5 a za populáciu žien 52,6 bodu. Hoci sa trh práce pre ženy SR otvoril ešte počas socialistického režimu, nepodarilo sa odstrániť viaceré rozdiely v účasti na ňom. Ženy SR si vstup na trh práce nemuseli vybojovať, režim sám ich prehovárať k ekonomickej aktivite (z dôvodu nedostatku pracovných síl). Postupne sa vyprofiloval systém založený na všeobecnej povinnosti pracovať, ako aj na nutnosti dvoch príjmov pre zabezpečenie potrieb rodiny. Napriek „všeobecnosti“ zamestnaneckej angažovanosti sa predsa len vytvorili viaceré rozdiely v účasti žien a mužov na trhu práce. Dnes sa okrem tých minulých objavujú aj nové disproporcie.

Za rok 2002 tvoril priemerný počet pracujúcich v SR viac ako 2 127 tisíc osôb, z čoho bolo 45,6% žien. Intenzívnejší úbytok v počte pracujúcich mužov než v počte pracujúcich žien po roku 1990 spôsobil, že sa od roku 1995 neustále zvyšovalo zastúpenie žien na celku pracujúcich. Zo 41,5% narástlo v priebehu 8 rokov o 4,1% (na 45,6%). Medzi pracujúcimi so stálym zamestnaním tvorili v roku 2002 ženy 45,7%, v rámci dočasnej práce bol podiel žien 43,4%.

Štruktúra pracujúcich žien a mužov sa líši i z hľadiska sektora vlastníctva. Súkromný sektor bol od začiatku viac saturovaný mužskou časťou populácie. I keď sa postupne zastúpenie žien zamestnaných v rámci súkromného sektora zvyšovalo, aj v roku 2002 tvorili stále iba menšiu časť tejto skupiny (43,2%). Na rozdiel od toho medzi zamestnancami verejného sektora narástol podiel žien na 52,5%. Na Slovensku teda platí, že „ženským sektorom“ je skôr sektor verejný. Pomer pohlaví vykazuje ešte výraznejšie diferencie pri samozamestnaných, kde ženy tvoria iba 25%. Medzi podnikateľmi zastúpenie žien nedosahuje ani jednu štvrtinu (24,8%). Iná je situácia u vypomáhajúcich členov domácnosti v rodinnom podniku, kde dlhodobo prevažujú ženy (75%).

V posledných rokoch sa niektoré rodové rozdiely ešte prehĺbili, alebo vznikli nové odlišnosti. Takými sú napr. rozdiely medzi sektormi hospodárstva podľa pohlavia či rodové rozdiely v jednotlivých typoch zamestnaní: zamestnanecká segregácia, rôzne postavenie žien a mužov v riadiacich pozíciách a podobne. Absencia alebo nedostatočné zastúpenie žien v určitých typoch zamestnaní svedčia nielen o rigidite trhu práce a jeho ekonomickej neefektívnosti (nedostatočné využitie ľudského kapitálu spoločnosti), ale v konečnom dôsledku pôsobí negatívne aj na pretrvávanie rodových stereotypov, ako aj na status a sebahodnotenie žien. Nerovnosti v postavení žien a mužov na trhu práce sa následne prejavujú v nerovnakom odmeňovaní za prácu. Priemerná mzda žien stále zaostáva za priemernou mzdou mužov (o viac ako 25%), čo sa prenáša i do rozdielov vo výške poberaného dôchodku. (Filadelfiová, J., 2002)

Napriek dlhodobej a pomerne širokej účasti žien vo svete platenej práce zostáva ich podiel na rodinných povinnostiach väčšinový. Vstup žien SR do verejnej sféry neznižil zásadným spôsobom mieru ich angažovanosti v domácej sfére. Z hľadiska každodennej starostlivosti o deti a ich výchovu vychádza podľa výskumných údajov

za SR stále ako najdôležitejšia matka. Nie je ani jedna oblasť starostlivosti, v ktorej by matka venovala dieťaťu menej času ako otec. Napr. podľa údajov z výskumu vidieckej rodiny z polovice 90. rokov bola účasť matky pri učení sa s deťmi 39% a účasť otcov 3%. Pri návšteve lekára bol rozdiel 52% ku 4%. Jediný druh aktivít, kde sa prevaha matiek nepotvrdila, boli hry s deťmi – rodičia ich vykonávajú spoločne. (Filadelfiová, J., 2001a; Bodnárová, B., a kol., 2004b)

Aj podľa novších údajov z roku 2002 je participácia mužov oveľa nižšia. Okrem opráv v domácnosti sú všetky činnosti vykonávané prevažne ženou (od 50% do 60%). V starostlivosti o deti sa prevažná participácia mužov neobjavila vôbec: podľa 38% opýtaných sa muži a ženy starajú o deti rovnako, u zvyšných 62% je to prevažne na ženách. (Bútorová, Z. – Filadelfiová, J. – Cviková, J. – Gyárfášová, O. – Farkašová, K., 2002, s.407-409)

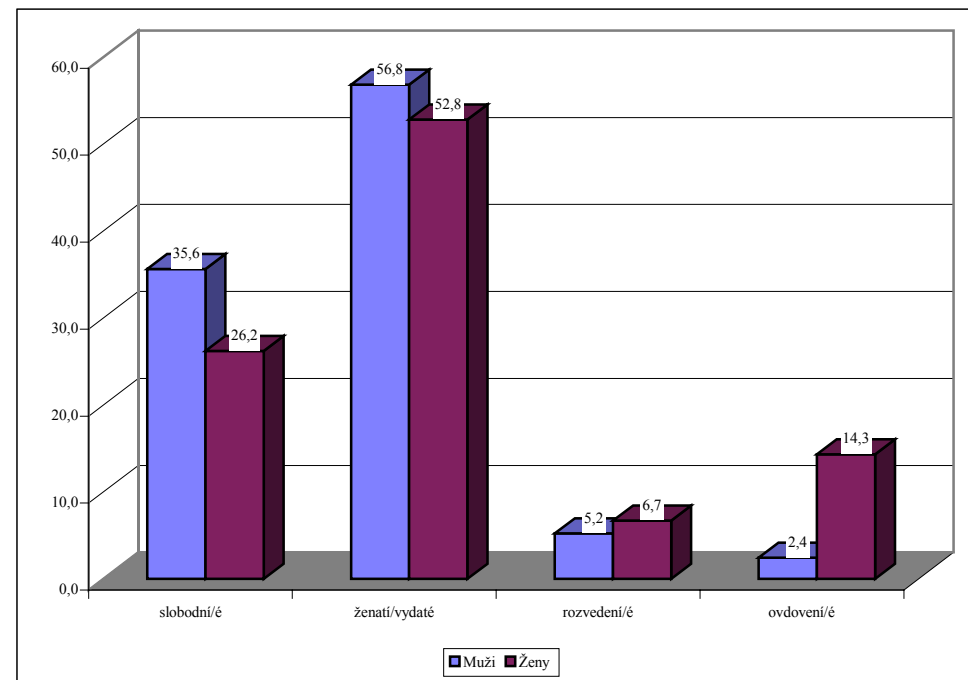
Situácia je iná z hľadiska reality a iná podľa ideálnych predstáv. Až 55% mužov a 62% žien súhlasilo s názorom, že na povinnostiach v domácej sfére sa majú obaja partneri podieľať rovnako. Názor, že väčšina starostlivosti má byť na ženách, malo 27% mužov a iba 16% žien. So znižovaním vzdelania sa podiel súhlasu s tradičnými názormi na postavenie žien v domácej sfére zvyšoval. (s. 407-409) Na opatere detí sa u nás vo veľkej miere tradične podieľajú tiež starí rodičia. Aj dnes väčšina starých rodičov aktívne pôsobí pri výchove a socializácii vnúčat, často sú ich každodennými spoločníkmi.

4. Rodinné vzťahy a štruktúry: prehĺbenie starších tendencií

Základné tendencie a zmeny vo vývoji demografických procesov sa následne prejavujú na skladbe rodín a štruktúre populácie podľa rodinného stavu. Pokles sobášnosti spolu s nízkou opakovanou sobášnosťou a mierne rastúcou rozvodovosťou mali dopad na rast zastúpenia slobodných a rozvedených v populácii SR a zníženie podielu žijúcich v manželstve. Úmrtnosť zasa vplývala na zvyšovanie podielu ovdovených, najmä u žien.

Podľa rodinného stavu vykazuje populácia SR niektoré výrazné odlišnosti medzi mužmi a ženami. V populácii žien bolo v roku 2002 vyše 38% slobodných (vrátane dievčat a mladých žien). Vydaté ženy tvorili 44% a rozvedené 5,3%. Zostávajúcich 12% pripadalo na ovdovené ženy. V rámci mužskej populácie je v porovnaní so ženami menej rozvedených (o 1,3%), čo je spôsobené vyššou opakovanou sobášnosťou u mužov. Menšie zastúpenie na celku mužov SR majú aj ovdovení, ktorí predstavovali len 2,1% zo všetkých mužov, teda 6-krát menej ako za ženy. Podiel slobodných a ženatých bol zasa u mužov vyšší. Zastúpenie slobodných na celku mužskej populácie bolo o 9% vyššie ako u žien, muži žijúci v manželstve mali percentuálny podiel vyšší o 2,2%. Po prerátaní na populáciu očistenú o deti do 14 rokov sú rozdiely medzi ženami a mužmi za jednotlivé rodinné statusy ešte vyššie. (Graf č. 9)

Graf č. 9: Ženy a muži SR starší ako 14 rokov podľa rodinného stavu (k 31.12.2003; v %)

Zdroj: Štatistická ročenka SR 2004. Bratislava, ŠÚ SR 2004.

V slovenskej spoločnosti sa teda naďalej posilňuje zastúpenie mužov a žien žijúcich mimo manželstva a oslabuje sa pozícia žijúcich v manželstve. Pozornosť si zasluhuje predovšetkým nárast rozvedených a ovdovených žien, ktorý na jednej strane opätovne signalizuje proces feminizácie staroby, ale poukazuje zároveň na problém feminizácie osamelosti (veľa žien žijúcich osamote).

V dôsledku demografických trendov sa mení tiež štruktúra rodín a domácností SR. Postupne sa znižuje podiel úplných, dvojrodičovských rodín a zvyšuje sa zastúpenie jednorodičovských rodín. Podľa údajov zo Sčítania obyvateľov, domov a bytov tvorili v roku 2001 úplné rodinné domácnosti 56,4% zo všetkých domácností SR, pričom v roku 1991 to bolo 67,3% a v roku 1970 ešte 78,4%. (Štatistická..., 2003, s.196-197) Úplné rodiny s deťmi do 15 rokov mali v porovnaní so stavom v roku 1999 o 10% menšie zastúpenie (tvorili 31,1% všetkých domácností SR). Podiel neúplných rodín vzrástol na 11,9%, čo v porovnaní so situáciou pred 10 rokmi znamenalo nárast o 1,4% a v porovnaní s rokom 1970 o 3,3%. Zo všetkých jednorodičovských rodín bolo

takmer 90% vedených matkou. Jednorodičovská rodina na Slovensku v 90 prípadoch zo 100 znamená, že ide o osamelú ženu s dieťaťom alebo deťmi. (Tabuľka č. 6)

Tabuľka č. 6: Vybrané ukazovatele o zložení domácností SR (porovnanie rokov)

Ukazovateľ	1961	1970	1980	1991	2001
Hospodáriace domácnosti (HD) spolu (v tis.)	-	1 267	1 585	1 778	1 900
- z toho podiel zložených HD (2 a viac CD)	-	5,8	4,3	2,9	7,8
Cenzové domácnosti (CD) spolu (v tis.)	1 183	1 345	1 660	1 832	2 072
Priemerný počet členov cenzovej domácnosti	3,5	3,4	3,0	2,9	2,6
Cenzové domácnosti podľa typu (v%):					
- úplné rodiny	81,2	78,5	70,6	67,7	56,4
- jednorodičovské rodiny	8,4	8,6	8,2	10,4	11,9
- osamelí jednotlivci	9,3	11,9	19,8	21,8	30,0
- ostatné domácnosti	1,1	1,0	1,4	0,4	1,7
Úplné rodiny podľa detí do 15 rokov (v%)					
- s deťmi do 15 rokov	47,6	44,2	38,3	41,6	31,1
- bez detí do 15 rokov	33,6	34,3	32,3	25,8	25,3
Úplné rodiny podľa ek. aktivity ženy (v%)					
- žena ekonomicky aktívna	32,8	42,6	50,1	48,9	40,0
- žena v domácnosti	48,4	35,9	20,5	18,5	16,4

Zdroj: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bratislava, ŠÚ SR 2002. Štatistická ročenka SR 2003. Bratislava, ŠÚ SR 2003.

Zmena nastala i v priemernej veľkosti rodín: rodiny SR sa v 90. rokoch zmenšili. Úplné rodiny mali v roku 2001 v priemere 3,44 členov, kým v roku 1991 to bolo 3,52 členov. Pokles zaznamenali i rodiny s tromi a viac deťmi: z 18,5% na 12,8%. V roku 1991 na jednu rodinu so závislými deťmi pripadalo 1,9 detí, čo hovorilo o prevahe dvojdetných rodín. Najnovší vývoj pôrodnosti naznačuje, že nastáva posun k jednočetnému modelu.

Oproti situácii zo začiatku 90. rokov mierne vzrástol počet tzv. „neformálnych spolužití“, čiže partnerských spolužití bez uzatvorenia manželstva. V roku 2001 ich bolo 30,5 tisíc, čo predstavovalo 2,6% z úplných rodinných domácností. Vzrástol aj podiel spoločne hospodáriacich domácností, a to z 2,9% v roku 1991 až na 7,8%. Tu sa pravdepodobne prejavuje vplyv zhoršenia ekonomickej situácie viacerých rodín, ktorý mnohé z nich vedie k spoločnému hospodáreniu.

Aj keď reálna štruktúra rodín a domácností SR zaznamenala výraznejšie zmeny, obraz rodiny vo vedomí populácie zostáva stále dosť tradičný. Podľa prieskumov verejnej mienky je manželská rodina väčšinou vnímaná ako univerzálny spôsob životnej dráhy a vysoké hodnotenie manželstva sa udržalo aj na začiatku nového desaťročia. Výsledky *Výskumu európskych hodnôt* ukázali, že takmer 90% obyvateľov SR nepovažuje manželstvo za zastaralú inštitúciu. (European..., 1999-2000) Podobný názor zastávalo napr. vo Francúzsku iba 65% obyvateľov, v Belgicku či Luxembursku takmer 70%. Vyše 95% populácie SR si myslí, že k tomu „aby dieťa vyrastalo šťastne, potrebuje domov, v ktorom sú obaja rodičia“ (v Škandinávii len 60%). Materstvo bez trvalého partnera schvaľuje v SR 23,3% obyvateľov (priemer za Európu bol 43,6%, v Chorvátsku vyše 66% a na Islande až 81,9%). Iný prieskum zasa ukázal, že SR je v otázkach rodiny najtradičnejšia aj v rámci stredoeurópskych krajín. (Taylor, N. S., 2002) Zo štyroch porovnávaných krajín bol podiel obyvateľov odmietajúcich „spoločné bývanie pred manželstvom“ 63% (napr. v Poľsku 41%), „rodičovstvo mimo manželstva“ 60% (47% v Poľsku), či odmietnutia „dobrovoľne bezdetného manželstva“ 76% (41% v Poľsku). Z medzinárodných porovnaní vyplýva, že v slovenskej populácii ako celku sa udržiava pomerne vysoká miera tradičných postojov k manželstvu a rodine.

Potvrdzujú to aj názory o rodine a deťoch. (European..., 1999-2000) Rodinu považuje za veľmi dôležitú 87,5% obyvateľov Slovenska. Za veľmi dôležitú podmienku šťastného manželstva považuje 69,8% obyvateľov SR deti. Urobiť pre dieťa všetko aj za cenu odriekania si myslí 60,2% obyvateľstva SR, opačné stanovisko – že rodičia majú svoj život a nik po nich nemôže chcieť, aby sa obetovali kvôli deťom – získalo podporu 18,1%. S názorom, že človek nie je povinný čiť si a milovať rodičov, ktorí si to nezaslúžia svojím správaním, súhlasilo 24,6% obyvateľov SR a opačný názor, že rodičov musíme milovať a čiť vždy, bez ohľadu na ich prednosti a nedostatky, sa stotožnilo až 73,6% obyvateľov.

5. Ekonomická a sociálna situácia rodín: pokračovanie diferenciácie

Výskumné a štatistické dáta zo začiatku 90. rokov zhodne potvrdzovali pokles reálnych príjmov a miezd pod úroveň z roku 1989, veľmi nízky priemerný príjem a koncentráciu väčšiny domácností v nižších príjmových pásmach (malá diferencovanosť, chýbala silná stredná vrstva). V priebehu 90. rokov diferencovanosť rodín podľa ekonomickej situácie rástla: zvyšoval sa počet najchudobnejších, ale aj najbohatších domácností, no tzv. stredná a vyššia stredná vrstva bola naďalej slabo zastúpená. Podľa údajov o príjmoch z roku 1996 sa najviac domácností nachádzalo medzi životným minimom a priemerným príjmom (takmer 40%). Druhú najpočetnejšiu skupinu tvorili domácnosti s príjmom medzi priemerom a 1 a ½-násobkom priemerného príjmu (vyše 30%). Nad touto hranicou bolo iba 15% domácností SR, pod hranicou životného minima okolo 9% domácností (Woleková, H. – Radičová, I., 1998, s. 567; Mikrocenzus..., 1997)

Smerom k súčasnosti sa diferenciacia rodín a domácností podľa príjmu pomerne rýchlo prehľbovala. Pri poslednom Mikrocenze z roku 2002 sa ukázalo, že vyše 45% domácností malo čistý mesačný príjem na osobu nižší ako slovenský priemer (6 552 Sk). Do príjmového pásma pod 3 000 Sk sa zaradilo 12% domácností. V najvyššej kategórii s príjmom presahujúcim 11 000 Sk bolo 15,4% obyvateľov.

Rast diferenciacie domácností podľa príjmu potvrdzuje aj Gini index a iné štatistické ukazovatele (Národný..., 2004, s. 5):

- Gini index, súhrnný ukazovateľ príjmových nerovností v spoločnosti, dosiahol na Slovensku podľa údajov z roku 2002 hodnotu 0,31 bodu, čo je viac ako v pôvodných i nových členských štátoch EÚ (0,28 bodu),
- suma príjmov päťtiny populácie s najvyššími príjmami bola v roku 2002 až 5,4-krát vyššia ako suma príjmov päťtiny obyvateľov s najnižšími príjmami, čo je vyššia príjmová nerovnosť ako v krajinách EÚ15 (priemer 4,4-krát),
- podiel jednotlivcov žijúcich v domácnostiach s príjmom nižším ako 60% ekvivalentného príjmu dosiahol v roku 2002 na Slovensku 21%, čo je podstatne viac ako v ostatných krajinách EÚ (EÚ15 = 14%, EÚ10 = 15% v priemere).

Medzi najsilnejšími faktormi, ktoré diferencujú ekonomickú situáciu domácností, sa pravidelne uvádza počet členov domácnosti, počet ekonomicky aktívnych členov a počet detí, teda demografické charakteristiky domácnosti a postavenie na trhu práce. (Bodnárová, B. – Džambazovič, R. – Filadelfiová, J. – Gerbery, D. – Paľková, K. – Porubánová, S., 2004) Príjmová situácia rodiny sa zhoršuje priamo úmerne s rastúcim počtom vyživovaných detí. Priemerná suma čistého mesačného príjmu na osobu klesá pri domácnostiach s jedným dieťaťom na 75,3% príjmového priemeru bezdetných domácností, u dvojdetných rodín je to 65,2% a u viacdenných 51%. (Bodnárová, B., a kol., 2004a) Počet detí naďalej zostáva významným faktorom, ktorý podstatne znižuje reálnu životnú úroveň rodiny. Dôležitým faktorom je aj existencia dvoch pracovných príjmov v rodine. Nevyhnutnou stratégiou väčšiny rodín na Slovensku je práve dvojpríjmový model. Ak sa jeden z rodičov stane nezamestnaným, alebo zostáva na materskej či rodičovskej dovolenke, príjmy domácnosti sa radikálne znižujú. (Bodnárová, B. – Džambazovič, R. – Filadelfiová, J. – Gerbery, D. – Paľková, K. – Porubánová, S., 2004)

Subjektívne hodnotenie príjmovej situácie korešponduje so štatistickým zisťovaním. (Tabuľka č. 7) Väčšina obyvateľov sa podľa van Praagovej stupnice zaraďuje tesne nad alebo pod hranicu relatívnej chudoby. Bohatstvo a extrémna chudoba sa vyskytujú zriedkavo (iba 3% a 4%). U obyvateľov SR stále prevažuje zaraďovanie do stredných stupňov, ale je badateľný posun k rôznorodosti: nárast v druhom a štvrtom pásme a pokles v treťom stupni hodnotenia príjmovej situácie. Pod hranicu chudoby sa radí približne štvrtina obyvateľov SR. Pri ďalších analýzach sa potvrdilo aj to, že významným faktorom, ktorý podstatne znižuje reálnu životnú úroveň rodiny, je počet detí v rodine a počet ekonomicky aktívnych členov domácnosti. (Medzinárodné..., 2000; Katedra..., 2003)

Tabuľka č. 7: **Subjektívne hodnotenie príjmovej situácie domácnosti (porovnanie roku 2000 a 2003, v%)**

Stupne hodnotenia	Rok 2000	Rok 2003
Príjmy stačia na všetko	3,4	3,1
Príjmy stačia na všetko, ale hospodárime úsporne	25,5	26,8
Musíme veľa šetriť, aby sme si mohli kúpiť drahšie veci	27,0	24,6
Máme dosť peňazí iba na nákup najlacnejších vecí	16,5	19,2
Peniaze stačia len na základné potraviny	21,3	20,1
Nemáme dosť peňazí ani na nákup základných potravín	4,9	4,3
Nevie posúdiť	1,4	1,9
Spolu	100,0	100,0

Zdroje: Rok 2000 – prieskum pre Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny; rok 2003 – prieskum pre Katedru politológie FF UK v Bratislave. (U oboch prieskumov zber dát realizovala agentúra Focus.)

Prieskumy z posledného obdobia signalizujú pretrvávajúce finančné problémy v rodinách, ale ďalším chronickým problémom je nedostatok času a stres. Obyvatelia SR sa obávajú najmä straty zamestnania a zhoršenia zdravotného stavu, ktorý by ich mohol vyradiť z trhu práce a pripraviť o príjem. (Bodnárová, B., a kol., 2004b) Stratégie rodín SR na riešenie týchto problémov sú rôzne. Nedostatok pracovných príležitostí mnohí obyvatelia riešia odchodom za prácou do vzdialených miest a do cudziny. Nezriedka sa vyskytuje snaha získať dodatočné príjmy (viac úväzkov, brigády,...). Ďalším spôsobom je snaha o dopestovanie plodín a obmedzenie platených služieb (sebestačnosť rodiny). Niektoré rodiny však museli pristúpiť aj k zníženiu spotreby. S rastúcou diferenciáciou spoločnosti sa teda diferencujú i stratégie riešenia finančných či sociálnych problémov. (Katedra..., 2003; Bodnárová, B. – Džambazovič, R. – Filadelfiová, J. – Gerbery, D. – Paľková, K. – Porubánová, S., 2004; Bodnárová, B., a kol., 2004b)

6. Verejný diskurz o demografickom vývoji a rodine v SR: zúženie a nevyváženosť

Všeobecne sú pre verejný diskurz na Slovensku za posledné roky charakteristické dva prístupy. Prvým je prístup, ktorý by sa dal nazvať „moralizujúci“. Je založený na panike nad zrútením starých hodnôt (tradičné usporiadanie domácnosti, prísna sexuálna morálka, „správne“ miesto ženy pri deťoch a rodinnom krbe) a opiera sa o koncept „úpadku rodiny“ alebo „odklonu od rodiny“. (Wilkinson, H., 2000) Druhý prístup nie je principiálne ujasnený, ide vlastne o súbor rôznorodých reakcií na morálnu paniku prezentovanú v súvislosti s demografickým vývojom a zmenami v rodinných štruktúrach (odpoveď na moralizujúci prístup). Atakuje mýtus o „rozpade rodiny“ a pokúša sa dokladať faktami, že súčasný rodinný život sa mení a nie rúca, že rodinné hodnoty zostávajú stále silné (vysoká hodnota rodiny a pozitívne postoje k manželstvu a rodičovstvu) a nové rodinné formy odrážajú zdravú rôznorodosť. Prvý

prístup má na Slovensku explicitné politické krytie a prezentuje ho politická pravica (konzervatívci), s druhým prístupom prichádzajú do verejnej diskusie skôr odborníci, žiadna zo súčasných rozhodujúcich politických strán neponúka vo svojom programe alternatívny model (liberáli ani ľavičiari).

Pri takejto nevyváženej sa potom verejný diskurz točí okolo „rozpadu rodiny“ a často končí v „sporoch o morálku“. Mimo pozornosti tak zostávajú súvislosti vyplývajúce z technologickej a ekonomickej zmeny (globalizácia ekonomiky), nových spôsobov organizácie práce a podobne. Zostáva tak úplne odtrhnutý od diskurzu v západných demokraciách, kde sa v poslednom období hovorí o rodine v oveľa širších kontextoch. Smeruje k hľadaniu odpovedí na otázku, aké majú globálne zmeny v politických, ekonomických a politických základoch spoločnosti dopad na rodinu a jednotlivcov a na strane druhej – aké majú zmeny v rodinách vplyv na ekonomickú budúcnosť a sociálny blahobyt. (Silva, E. – Smart, C., 1999; Bargh, L., 2000; Skolnick, A., 2000; Wilkinson, H., 2000; Weston, R. – Qu, L. – Soriano, G., 2001) A tiež o tom, kto má niesť za budúci rozvoj hlavnú zodpovednosť, či o deľbe zodpovednosti (štát, samospráva, zamestnávateľia alebo rodiny).

Na tranzíciu rodiny sa nazerá ako na súčasť širšej zmeny, ktorej obsahom je prechod od „separovaných sfér“ k „stieraniu hraníc“ medzi domácnosťou a prácou, súkromným a verejným (ľudskoprávna dimenzia), mužmi a ženami (rodová dimenzia) či deťmi a dospelými (generačná dimenzia). Diskusia smeruje k hľadaniu symetrickejšieho modelu rodinných a rodových rolí. Vychádza z predpokladu, že nielen rodiny sa musia meniť, aby sa prispôbili novej realite, ale aj kultúrne normy, verejná politika a právny systém spolu s inými inštitúciami sa musia adaptovať na nové rodinné vzory. (Skolnick, A., 2000)

Konkrétne pre politikov z toho vyplýva úloha riešiť dve dilemy: ako sa dajú zosúladiť potreby rodín na bezpečnosť a stabilitu s meniacou sa globálnou ekonomikou a ako zosúladiť rastúcu potrebu starostlivosti o výchovu v spoločnosti s „odchádzaním“ prežitých rodových rozdielov. Východiskom je úvaha, že nútiť rodiny prijať staré, prežité vzory a mýtizovať minulé praktiky nie je riešením. (Skolnick, A., 2000) Na Slovensku takýto prístup k problémom zatiaľ absolútne chýba. Neobjavuje sa ani „ekonomický“ pohľad na rodinu a jej výkon – hodnota, cena práce v domácnosti, náklady na starostlivosť a vzdelávanie detí a podobne. (Bargh, L., 2000)

7. Záverečné zhrnutie

Dôsledkom transformačných pohybov v politickej a ekonomickej sfére slovenskej spoločnosti po roku 1989 sú aj posuny v demografickom vývoji. V priebehu všeobecnej zmeny sa dá iba ťažko očakávať, že reprodukčné správanie obyvateľov zostane nemenné. Nová ekonomická a sociálna situácia sa nevyhnutne odráža v spoločenskom vedomí a správaní populácie, reprodukčné správanie nevynímajúc. Zhrnutie najnovších demografických trendov:

- Vývoj pôrodnosti a plodnosti: dlhodobý pokles až do roku 2002 (v roku 2003 jeho zastavenie) je sprevádzaný výrazným posunom plodnosti do vyššieho veku, rastom mimomanželských narodení a posilňovaním zastúpenia narodených v prvom poradí (začínajúci odklon od dvojdetnej rodiny).
- Vývoj potratovosti: pretrvávajúca klesajúca tendencia sprevádzaná posunom potratovosti do vyššieho veku (otváranie nožníc medzi mladšími a staršími ženami z hľadiska tzv. zodpovedného prístupu k tehotenstvu).
- Vývoj sobášnosti: zastavenie klesajúcej tendencie v roku 2002 (za posledné tri roky sobášnosť rástla), je sprevádzaný výrazným posunom sobášnosti do vyššieho veku a udržiavaním vysokého zastúpenia prvých sobášov.
- Vývoj rozvodovosti: prerušenie rastúcej tendencie v roku 2000 a 2003 sprevádzaný znižovaním podielu rozvodov manželstiev s deťmi, „starnutím“ rozvádzaných sa manželstiev a dlhodobou prevahou žien ako navrhovateľiek rozvodu.
- Vývoj úmrtnosti: stabilizovaná úmrtnosť na pomerne vysokej úrovni (v porovnaní s rozvinutejšími krajinami), charakteristická vyššou mierou úmrtnosti mužov, rastom dojčenskej úmrtnosti za posledné 2 roky a zaostávaním v strednej dĺžke života – hlavne mužov.
- Vývoj celkového populačného rastu: prechod do záporného prirodzeného populačného prírastku (viac ľudí zomrie, ako sa narodí) od roku 2001 do roku 2003, sprevádzaný pozitívnym prírastkom z migrácie, ktorý zatiaľ dokázal kompenzovať prirodzený úbytok (celkovo sa počet obyvateľov zvyšuje, aj keď iba minimálne).
- Vývoj demografických procesov sa následne prejavuje na celkovej štruktúre populácie SR: ubúda najmladších obyvateľov, zvyšoval sa podiel strednej generácie, očakáva sa zintenzívnenie procesu starnutia sprevádzaný feminizáciou staroby.
- Mení sa i štruktúra rodín a domácností: rastie počet domácností osamelých jednotlivcov (jedna tretina zo všetkých domácností), rodiny sa znižujú, zvyšuje sa podiel jednorodičovských rodín.
- Životné stratégie a orientácie obyvateľov SR sú diferencované: tak ako nie je rovnaký demografický vývoj v európskych krajinách, ani na celom území SR sa neodvíja podľa jedného modelu. Priebeh procesov a tendencie sú rôznorodé a v podstate každý región vykazuje svoje špecifiká.
- Pôsobením politicko-ekonomických, demografických a kultúrnych činiteľov sa vytvára pestrá mozaika vývoja i zloženia regionálnych populácií, v súhrnnom pohľade vykazuje za posledné roky väčšina demografických ukazovateľov horšie parametre za marginalizované regióny, kde dochádza ku kumulácii viacerých znevýhodnení (nedostatok pracovných miest, nezamestnanosť, sociálna odkázanosť, nízka vzdelanostná úroveň obyvateľov atď.).
- Transformácia sa dotkla i sociálnej a rodinnej politiky štátu (pozri napr. Koncepcia..., 1996; Aktualizácia..., 2004; Národná stratégia..., 2004; Správa..., 2003 a veľa ďalších). Ústup od štátneho paternalizmu, väčší dôraz na autonómiu

rodiny, obmedzenie dávok a podporných mechanizmov pre rodiny s deťmi mali za súčasného rastu životných nákladov tiež svoj dopad na populačnú klímu i reálne reprodukčné správanie.

- V období transformácie narástli príjmové a sociálne rozdiely, diferencovali sa možnosti získania bytu, objavili sa ohrozenia a obavy zo straty zamestnania, čo v konečnom dôsledku viedlo a vedie k diferencovanému prístupu k takým rozhodnutiam, ako je uzatvorenie manželstva, založenie rodiny a počet detí.
- Politické strany jednotlivé problémy populačného vývoja a zmeny v rodinách využívajú skôr pre svoje ideologické záujmy, než aby z nich urobili reálny obsah spravovania verejných záležitostí (rozdiel v porovnaní s prístupom členských štátov EÚ, napr. *Social Policy in the European Union*, 2000 a iné).

Počas transformačného obdobia sa v súvislosti s reformami venovala na Slovensku relatívne malá pozornosť rodovej rovnosti. Absencia rodových záležitostí bola zrejme najmä v prvej polovici 90. rokov (ako naliehavejšie boli preferované iné problémy – vytvorenie trhového hospodárstva a pluralitného demokratického systému). Nereflektovala sa v nich väzba na pohlavie, ktorá je podľa názoru ES ich implicitnou súčasťou („niet skutočnej demokracie bez rodovej rovnosti“). Úsilie o členstvo v EÚ a potreba zavádzať spoločnú legislatívu (*acquis communautaire*, kapitola 13) viedli k tomu, že sa v druhej polovici 90. rokov začala rodovým nerovnostiam venovať istá pozornosť. (Filadelfiová, J., 2003, s. 245-247) Napriek tomu sa ešte aj dnes problematike prikladá malý význam, čo pravdepodobne prinesie značné problémy v budúcnosti (najmä v súvislosti so sociálnym zabezpečením žien a dopadov dôchodkovej reformy na ženy). Nedostatočná a obmedzená verejná diskusia na uvedené témy komplikuje riešenie viacerých otázok (napr. rodiny bez prístupu k rodinným dávkam viazaným na zamestnanie, zabezpečenie žien bez pracovnej aktivity, nižšie zárobky žien vo väzbe na dôchodkové zabezpečenie, gender mainstreaming v sociálnej ochrane a podobne).

V súvislosti s procesom ústupu od štátneho paternalizmu a presunom zodpovednosti na rodiny je potrebné identifikovať bariéry a ohrozenia, ktoré s ním môžu súvisieť. Dôležitá je schopnosť verejnej politiky reflektovať aktuálny stav a predikovať budúci vývoj, identifikovať sociálne ohrozenia a vytvárať stratégie na ich predchádzanie (vrátane posilnenia rovnoprávnejších vzťahov medzi generáciami i rodových vzťahov). (Bodnárová, B. – Filadelfiová, J. – Guráň, P., 2001, s. 45-49) Aj keď naznačené problémy nemajú priamy vplyv na politickú stabilitu, z pozície vnútorných podmienok stability môže ich dlhodobé neriešenie viesť k rastu nespokojnosti a napätí u rôznych skupín alebo v rôznych regiónoch.

Na základe uvedeného možno identifikovať viaceré výzvy, ktoré pred verejnou politikou na Slovensku v súčasnosti stoja:

Prvá výzva sa odvíja od dlhodobého poklesu pôrodnosti a jej dopadov na skladbu populácie: doteraz sa v SR znižovanie pôrodnosti prejavovalo na poklese detskej zložky populácie a raste produktívnej generácie (nižšia etapa starnutia populácie poskytujúca „okno príležitostí“ na vytváranie dostatočných zdrojov pre zlepšenie

situácie najmladšej populácie a prípravu na „skutočné“ starnutie). V budúcnosti sa očakáva intenzívny rast najstaršej generácie („skutočné starnutie“). Vzhľadom na to, že sa nevyužila dostatočne etapa rastu strednej generácie (demografický bonus odčerpávala vysoká nezamestnanosť) a prichádza etapa intenzifikácie procesu starnutia, výzvou je zvládnuť tento proces a jeho dôsledky (tejto zmene v štruktúre populácie sa bude musieť prispôbiť nielen sociálna sféra, ale aj ekonomická – podmienky práce, prispôbenie ekonomiky staršej pracovnej sile,...).

Druhá výzva sa odvíja na jednej strane od procesu starnutia a na strane druhej od dopadov demografického vývoja: v súvislosti s rastom početnosti starších ľudí sa dá očakávať rast nárokov na starostlivosť, ktorý sa ale objavuje popri znižovaní rodín a zužovaní rodinných vzťahov a sietí. V týchto súvislostiach sa objavuje výzva zladit' rast potreby starostlivosti s klesajúcimi možnosťami rodiny poskytovať starostlivosť.

Tretia výzva sa odvíja od participácie žien na trhu práce: ako zladit' požiadavku na zapojenie žien (a mužov) do trhu práce s rastúcimi požiadavkami na starostlivosť (o deti i starších ľudí).

Štvrtá výzva súvisí s obrovskými regionálnymi rozdielmi v demografickom (a inom) vývoji a delegovaním mnohých kompetencií a zodpovedností na regióny a lokálne samosprávy: či dokážu všetky regióny zvládnuť kumuláciu znevýhodnení bez pomoci. Piata výzva súvisí s diskurzom o rodine: či sa dokáže rozšíriť o potrebné aktuálne dimenzie (prejsť od „spor o morálku“ k racionálnemu riešeniu nových výziev) a vyvážiť sa z hľadiska politického krytia (akceptácia symetrickejšieho modelu rodinných a rodových rolí politickými aktérmi).

Príloha 1: Vybrané demografické ukazovatele podľa okresov SR (2003)

Okres / kraj	Živonarodení na 1 000 obyvateľov	Narodení mimo manželstva - % z celku živonarodených	Zomretí na 1 000 obyvateľov	Zomretí do 1 roka - na 1 000 živonarodených	Sobáše na 1 000 obyvateľov	Rozvody na 1 000 obyvateľov	Priemerný vek žien pri I. sobáši	Priemerný vek žien pri pôrode I. dieťaťa
SR celkom	9,61	23,39	9,71	7,85	4,83	1,99	24,6	24,88
Bratislava I	8,04	17,90	14,47	0,00	6,37	2,68	27,4	29,12
Bratislava II	8,49	20,37	11,04	7,63	5,34	2,66	27,1	27,90
Bratislava III	7,82	15,56	12,14	2,08	5,73	2,58	27,0	28,11
Bratislava IV	8,45	15,91	7,96	5,08	5,65	3,06	27,0	28,04
Bratislava V	7,64	29,18	5,42	3,27	5,35	3,22	25,6	26,10
<i>Bratislava</i>	<i>8,10</i>	<i>20,77</i>	<i>9,30</i>	<i>4,34</i>	<i>5,57</i>	<i>2,89</i>	<i>26,6</i>	<i>27,58</i>
Malacky	9,36	24,47	10,43	6,56	6,03	1,55	24,7	24,70
Pezinok	9,44	15,22	9,35	3,86	5,54	2,32	25,1	26,05
Senec	9,73	17,21	10,18	7,71	5,64	2,04	24,8	26,13
Bratislavský kraj	8,50	20,29	9,50	4,90	5,62	2,62	26,1	26,97

Okres / kraj	Živonarodení na 1 000 obyvateľov	Narodení mimo manželstva - % z celku živonarodených	Zomretí na 1 000 obyvateľov	Zomretí do 1 roka - na 1 000 živonarodených	Sobaše na 1 000 obyvateľov	Rozvody na 1 000 obyvateľov	Priemerný vek ženy pri I. sobáši	Priemerný vek ženy pri pôrode I. dieťaťa
Dunajská Streda	8,32	26,27	9,49	3,19	4,27	2,31	24,0	24,41
Galanta	8,69	24,55	9,95	9,73	4,88	1,96	24,2	24,38
Hlohovec	8,49	14,81	9,71	13,02	4,54	2,04	25,0	25,53
Piešťany	7,55	13,02	10,32	2,07	5,26	1,67	25,2	25,52
Senica	8,88	20,78	10,40	3,71	5,03	2,04	23,8	25,04
Skalica	9,57	18,30	9,23	2,23	5,25	2,11	24,4	25,07
Trnava	8,21	14,04	9,83	6,72	5,06	1,79	25,1	25,61
Trnavský kraj	8,45	19,51	9,84	5,80	4,86	1,99	24,5	25,01
Bánovce nad Bebravou	9,43	16,76	9,98	5,51	4,99	1,90	24,8	25,33
Ilava	7,29	13,53	9,52	13,36	4,58	2,24	24,8	25,56
Myjava	7,04	17,73	12,97	0,00	4,96	1,46	24,4	26,78
Nové mesto nad Váhom	7,53	18,45	10,22	6,30	4,44	1,66	24,6	25,32
Partizánske	7,88	21,28	9,35	7,98	4,27	2,10	25,0	25,26
Považská Bystrica	8,35	15,10	9,38	5,54	4,98	1,85	24,7	24,92
Prievidza	7,45	25,41	8,99	4,80	4,39	2,25	24,7	25,43
Púchov	8,37	9,69	10,85	5,24	4,89	1,32	24,7	25,97
Trenčín	8,13	11,68	9,45	2,19	5,19	2,18	24,9	25,93
Trenčiansky kraj	7,88	17,18	9,72	5,48	4,72	1,99	24,8	25,56
Komárno	8,01	35,94	12,60	2,32	3,59	2,80	24,9	24,44
Levice	8,20	30,04	11,99	6,14	4,15	2,56	24,3	24,40
Nitra	8,38	18,82	9,28	8,75	4,75	2,34	24,9	25,63
Nové Zámky	8,04	25,92	11,45	4,19	4,07	1,93	24,3	24,94
Šaľa	9,47	23,83	10,19	5,87	4,67	3,02	25,0	24,86
Topoľčany	8,02	15,66	10,98	8,42	4,90	2,20	24,4	24,88
Zlaté Moravce	8,00	18,21	10,79	2,89	3,95	1,78	24,5	25,32
Nitriansky kraj	8,25	24,75	11,03	5,81	4,29	2,36	24,6	24,95
Bytča	10,53	8,62	11,34	9,26	5,53	1,37	23,9	24,15
Čadca	11,05	10,10	9,70	5,84	5,41	1,08	23,8	24,23
Dolný Kubín	10,60	11,22	8,16	7,18	5,12	1,52	24,7	25,34
Kysucké Nové Mesto	9,25	16,61	9,16	6,39	5,17	1,15	23,7	24,17
Liptovský Mikuláš	8,61	22,10	9,34	3,15	4,76	2,06	25,2	25,76
Martin	8,92	25,26	8,13	2,29	4,42	2,97	25,2	25,55
Námestovo	15,51	2,94	7,56	5,67	5,61	0,42	23,0	23,60
Ružomberok	9,45	16,52	10,50	5,37	4,92	1,93	24,7	25,13
Turčianske Teplice	7,95	26,32	13,34	7,52	3,47	2,27	24,3	22,23
Tvrdošín	12,24	4,60	6,96	4,62	4,84	0,71	24,5	24,40
Žilina	9,05	12,84	9,14	4,94	4,77	1,92	24,8	25,49
Žilinský kraj	10,12	13,49	9,11	5,13	4,93	1,71	24,4	24,90

Jarmila Filadelfiová (1956): Prom. soc., vyštudovala sociológiu na Filozofickej fakulte UK v Bratislave. Do roku 1994 pracovala v Sociologickom ústave SAV, kde sa venovala metodológii sociologických výskumov, neskôr problematike spoločenskej stratifikácie a výskumu rodiny. Od roku 1994 pracuje ako samostatná výskumná

pracovníčka v Medzinárodnom stredisku pre štúdium rodiny (od roku 2003 Stredisko pre štúdium práce a rodiny). Počas svojej pracovnej kariéry bola riešiteľkou či koordinátorkou viacerých domácich i medzinárodných projektov zameraných na skúmanie rodiny, spolupracovala v mnohých tímoch pri príprave empirických výskumov. Je autorkou a spoluautorkou viacerých odborných štúdií a knižných publikácií týkajúcich sa problematiky rodiny, detskej populácie, demografického vývoja, rodu a rodovej rovnosti a domáceho násillia. Z posledných prác možno spomenúť: Demografický vývoj na Slovensku (IVO, Bratislava 2001), Rodina 90. rokov na Slovensku (FF PU, Prešov 2001), Rodové štatistiky (MSŠR, Bratislava 2002), O ženách, moci a politike: úvahy, fakty a súvislosti (Aspekt, Bratislava 2002), Rovnosť príležitostí (IVO, Bratislava 2003), Domáce násillie na Slovensku (MSŠR, Bratislava 2002), Domáce násillie a násillie páchané na ženách v SR (SŠPR, Bratislava 2003).

LITERATÚRA

- Akčný program Káhirskej konferencie o populácii a rozvoji. 1994: New York. OSN.
- Aktualizácia Koncepcie štátnej rodinnej politiky. (Pracovný materiál.) 2004: Bratislava. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR.
- Áno pre rodinu. 2000: Zborník príspevkov z konferencie. Bratislava. Kresťansko-demokratické hnutie.
- BARGH, L., 2000: The Target Work-Life Debate. Demos, Demos Collection 15. London.
- BODNÁROVÁ, B. – FILADELFIOVÁ, J. – GURÁŇ, P., 2001: Reflexia súčasnej demografickej situácie v rodinných a sociálnych politikách krajín strednej a východnej Európy. Záverečná správa – časť II. Bratislava. Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny.
- BODNÁROVÁ, B. – DŽAMBAZOVIČ, R. – FILADELFIOVÁ, J. – GERBERY, D. – PAFKOVÁ, K. – PORUBÁNOVÁ, S., 2004: Rodinná politika a potreby mladých rodín. Záverečná správa z výskumu. Bratislava. Stredisko pre štúdium práce a rodiny.
- BODNÁROVÁ, B. a kol. 2004a: Transformácia sociálneho systému na Slovensku: stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a modely riešenia. Priebežná správa z 1. etapy riešenia úlohy. Bratislava. Stredisko pre štúdium práce a rodiny.
- BODNÁROVÁ, B. a kol. 2004b: Transformácia sociálneho systému na Slovensku: stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a modely riešenia. Priebežná správa z 2. etapy riešenia úlohy. Bratislava. Stredisko pre štúdium práce a rodiny.
- BÚTOROVÁ, Z. – FILADELFIOVÁ, J. – GYÁRFÁŠOVÁ, O. – CVIKOVÁ, J. – FARKAŠOVÁ, K., 2002: Ženy, muži a rovnosť príležitostí. In: Kollár, M. – Mesežnikov, G. eds. Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti II. Bratislava. Inštitút pre verejné otázky.
- CARVALHO, J. A. M. – WONG, L. R., 1998: Demographic and socio-economic implications of rapid fertility decline in Brazil: a window of opportunity. In: Martine, G., das Gupta, M, Chen, L. C.. 1998. Reproductive change in India and Brazil. Delhi, New York. Oxford University Press, s. 208-239.

DŽAMBAZOVIČ, R., 2001: Premeny rómskej rodiny. Zborník z konferencie: Rodina v spoločenských premenách Slovenska. Prešov. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.

Epidémií je menej, ale chorých je viac. Bratislava, SME 5.8.2002.

European Values Studies. Názory obyvateľov Slovenska v medzinárodnom porovnaní. 1. časť. 1999/2000. Tiburg University – Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied.

FALŤAN, E. a kol., 2005: Regionálna diferenciacia, regionálny rozvoj v Slovenskej republike v kontexte integračných dosahov. Bratislava. Sociologický ústav SAV.

FILADELFIOVÁ, J. – CUPEROVÁ, K., 2000: Rôznorodosť demografického vývoja v Európe. Bratislava. Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny.

FILADELFIOVÁ, J., 2001a: Rodina 90. rokov na Slovensku. In: Kráľová, E. eds. Rodina v spoločenských premenách Slovenska. Prešov. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, s. 11-41.

FILADELFIOVÁ, J., 2001b: Demografický vývoj v SR a jeho súvislosti. In: Mesežnikov, G. – Kollár, M. eds. Slovensko 2001. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava. Inštitút pre verejné otázky.

FILADELFIOVÁ, J., 2002: Rodové štatistiky. Druhé doplnené vydanie. Bratislava. Ministerstvo práce sociálnych vecí a rodiny SR, Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny.

FILADELFIOVÁ, J., 2003: Rovnosť príležitostí. In: Mesežnikov, G. – Gyárfášová, O. eds. Slovenské voľby 2002. Bratislava. Inštitút pre verejné otázky.

Charta sexuálnych a reprodukčných práv, IPPF 1996, 1999. Bratislava. Slovenská spoločnosť pre plánované rodičovstvo a výchovu k rodičovstvu.

Katedra politológie FF UK. 2003: Empirický prieskum realizovaný v rámci výskumnej úlohy Vonkajšie a vnútorné podmienky formovania politického systému na Slovensku. Bratislava.

Koncepcia štátnej rodinnej politiky. 1996. Bratislava. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR.

Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny. 2000: Empirický prieskum realizovaný v rámci výskumnej úlohy Súčasná rodina na Slovensku. Bratislava.

Mikrocenzus 1997 (údaje o príjmoch domácností za SR) I. diel. 1997: Bratislava. Štatistický úrad SR.

Mikrocenzus 2001. 2002: Bratislava. Štatistický úrad SR.

MOŽNÝ, I., 1999: Sociologie rodiny. Praha. SLON.

Národná správa o ľudskom rozvoji. 2000: UNDP.

Národná stratégia sexuálneho a reprodukčného zdravia. Návrh. 2004: Bratislava. Ministerstvo zdravotníctva SR.

Národný akčný plán sociálnej inklúzie 2004-2006. 2004: Bratislava. MPSVR SR.

Populačný vývoj v regiónoch SR 2001. 2003: Bratislava. INFOSTAT, Výskumné demografické centrum.

Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2050. 2002: Bratislava. INFOSTAT.

Recent Demographic Developments in Europe 2000, 2003: Council of Europe Publishing. Regióny Slovenska. 2004. Bratislava. Štatistický úrad SR.

SILVA, E. – SMART, C., eds., 1999: The New Family? Sage. London.

SKOLNICK, A., 2000: A Time of Transition. Demos, Demos Collection 15. London.

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov SR. 2001: Bratislava. Štatistický úrad SR.

Social Policy in the European Union. 2000.

Správa o sociálnej situácii obyvateľstva SR v roku 2002. 2003: Bratislava. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR.

Stav a pohyb obyvateľstva v SR. 1995 až 2005. Bratislava. Štatistický úrad SR.

Štatistická ročenka SR. 1993 až 2004. Bratislava. Štatistický úrad SR.

TAYLOR N. S., 2002: Porovnávací prieskum v rámci V4. Bratislava. TNS.

VAŇO, B., 2001: Demografická charakteristika rómskej populácie v SR. Bratislava. INFOSTAT, Výskumné demografické centrum.

VAŇO B., ed., 2003: Populačný vývoj v Slovenskej republike 2002. Bratislava. INFOSTAT, Výskumné demografické centrum.

Vekové zloženie obyvateľstva SR. 2004: Bratislava. Štatistický úrad SR.

Vybrané údaje o regiónoch v SR za rok 2003. 2004: Bratislava. Štatistický úrad SR.

Vývoj obyvateľstva v SR 2003. 2004: Bratislava. Štatistický úrad SR.

WESTON, R. – QU, L. – SORIANO, G., 2001: The Changing shape of Australian's population. Australian family Briefing č. 10.

WILKINSON, H., eds., 2000: Family Business. Demos, Demos Collection 15. London.

WOLEKOVÁ, H. – RADIČOVÁ, I., 1998: Sociálna politika a sociálna situácia. In: Bútor, M. – Ivantyšin, M. eds. Slovensko 1997. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava. Inštitút pre verejné otázky.

Zdravotnicke ročenky SR. 2000, 2001, 2002. Bratislava ÚZIS.